

JUDYTA GŁADYKOWSKA-RZECZYCKA

**MATERIAŁ KOSTNY Z CMENTARZYSKA CIAŁOPALNEGO
LUDNOŚCI KULTURY POMORSKIEJ Z OKRESU LATENSKIEGO
(V—II W.P.N.E.) ZE STARYCH POLASZEK (POW. KOŚCIERZYNA)**

**Bone Relics from a Cemetery of the Pomeranian Culture
(La Tène, 5th-2d century B.C.) at Stare Polaszki,
district of Kościerzyna**

WSTĘP

Palenie zmarłych było zwyczajem szeroko stosowanym przez długie wieki. Na ziemiach polskich znane są, wprawdzie nieliczne, groby ciałopalne już z okresu młodszego neolitu. Stanowią one pierwszy ślad nowych wierzeń, które upowszechniły się dopiero w ciągu III okresu epoki brązu (1300—1100 p.n.e.) i przetrwały aż do wczesnego średniowiecza. Brak szkieletów z okresu panowania obrządku ciałopalnego w znacznym stopniu utrudnia badania antropologiczne ówczesnej ludności. Znane są jedynie sporadyczne cmentarzyska szkieletowe, na podstawie których starano się odtworzyć skład rasowy dawnych populacji. Palenie zmarłych utrudnia nie tylko określenie wyglądu fizycznego naszych przodków lecz również badania społeczno-ekonomiczne czy demograficzne. Toteż już pod koniec XIX wieku podjęto próbę badania materiałów kostnych z cmentarzysk ciałopalnych. Początkowo usiłowano określić płeć, wiek oraz stwierdzić ilość chowanych w danym grobie czy popielnicy osobników, a również wykazać pewne zwyczaje związane z rytuałem pogrzebowym itp. Nie zawsze jednak opierano się na słusznych przesłankach. Na przykład J. Hellich (1914) określał płeć na podstawie wyposażenia grobów oraz ciężaru szczątków kostnych, co jak wiadomo jest błędem, gdyż dotąd nie udało się ustalić charakterystycznych dla danej płci zabytków. Podobnie ciężar szczątków kostnych, zależny od wielu czynników, nie może decydować przy określaniu płci czy innej cechy. Istotną sprawą jest tu metoda badania. Antropologowie polscy,

jak np. A. Wrzosek, M. Godycki, T. Dzierżykraj-Rogalski i inni, opierają się głównie na bardzo szczegółowym i wnikliwym badaniu anatomiczno-morfologicznym. Nie wszyscy jednak, jak np. Miszkiewicz, Thieme, Kloiber, podają szczegółowy opis stosowanej przez siebie metody. Między innymi, poza A. Wrzoskiem czy T. Dzierżykraj-Rogalskim, dokładniejszy jej opis podaje Gejvall (cyt. za J. Chocholem 1958); przy czym podkreśla on, że metoda przez niego stosowana jest jeszcze niezupełnie opracowana. Dużym wkładem do badań spalonych szkieletów jest wprowadzenie przez Gejvalla pomiarów nasad i trzonów niektórych kości długich. Należy też wymienić C. Wellsa, którego praca nad materiałem z grobów ciałopalnych wnosi sporo ciekawych spostrzeżeń, zwłaszcza odnośnie techniki palenia zwłok oraz określania płci. Na przykład zauważył on w niektórych popielnicach charakterystyczne grudki wielkości grochu, wagi około 45 g o lśniącej, pokrytej zagłębieniami powierzchni. Obserwacje w nowoczesnych krematoriach pozwoliły zidentyfikować je z grudkami, które skupiają się poniżej głowy, a które powstają w wyniku spalania się przesiąkniętych tłuszczem długich włosów. Bardzo wnikliwą i szczegółowo opracowaną metodę podaje J. Chochol (1958). W badaniach swoich usiłuje on również określić budowę fizyczną i na tej podstawie sposób życia badanej ludności; poza tym określa typ antropologiczny, zastrzegając się, że są to jedynie koncepcje hipotetyczne. Dużą rolę w badaniach szczątków kostnych z cmentarzysk ciałopalnych odgrywa stan materiału. Zależy on od wielu czynników. Kości pod wpływem wysokiej temperatury oraz ciśnienia ulegają różnym zmianom i deformacji. Pozbawione substancji organicznej są łamliwe i kruche, a tym samym mało odporne na urazy mechaniczne. Tak więc już w czasie palenia łamią się, zmieniają kształt. Na przykład kości płaskie najczęściej ulegają rozwarstwieniu, poza tym zwijaniu i skręcaniu. Dalszemu niszczeniu ulegają przy wkładaniu ich do popielnic. Stwierdzono, że w wielu przypadkach kości łamano, a nawet tłuczono na drobne kawałki. Również przebywanie w ziemi, zwłaszcza w grobach jamowych, w zależności od rodzaju gleby, wpływa ujemnie na stan materiału. Są to jednak przyczyny od nas niezależne, którym nie można zapobiec. Inaczej przedstawia się problem niszczenia materiału kostnego podczas wydobywania i po wydobyciu go z ziemi. I tak na przykład bardzo szkodliwe, niestety często stosowane przez archeologów, jest przesiewanie kości przez sito.

Materiał kostny został mi udostępniony przez dyrektora Muzeum Archeologicznego w Gdańsku, Leona J. Łukę. Pochodzi on z cmentarzyska ciałopalnego kultury pomorskiej w Starych Polaszkach, pow. Kościerzyna. Cmentarzysko to datowane jest na okres młodszej fazy kultury

pomorskiej, odpowiadającej starszemu i środkowemu okresowi lateńskiemu — 400—100 lat p.n.e. Obiekt był rozkopany przez dwie ekspedycje: gdańską i krakowską, co nie jest bez znaczenia jeżeli chodzi o stan zachowania materiału, bowiem część materiału wydobyta przez ekspedycję krakowską, na skutek kilkakrotnego transportu, znajduje się w o wiele gorszym stanie niż część wydobyta przez ekspedycję gdańską. Materiał znajduje się obecnie w Muzeum Archeologicznym w Gdańsku, w kartonach zaopatrzonych odpowiednimi metrykami; materiał gdański ma numer: 1961:206.

W wielu przypadkach popielnice były częściowo, a nawet całkowicie zniszczone w rezultacie czego materiał kostny uległ przemieszaniu. Fakt ten w znacznym stopniu zmniejsza wartość badawczą materiału. Jakkolwiek jednak materiał nie przedstawia się najlepiej, próba jego opracowania wydaje się słuszną. Celem pracy jest stwierdzenie ilości pochowanych w popielnicy, grobie i na cmentarzysku osobników, określenie ich płci i wieku, budowy ciała, uzyskanie wiadomości odnośnie rytuału grzebalnego, który może okazać się charakterystyczny dla ludności kultury pomorskiej z tych obszarów i okresu, wreszcie podjęcie próby nawiązania do typu antropologicznego ówczesnych Pomorzan.

Metoda, jaką stosuję w swoich badaniach nie odbiega od metod stosowanych przez większość antropologów, zajmujących się badaniem szczątków z grobów ciałopalnych. Jest to, najogólniej mówiąc, metoda anatomiczno-morfologiczno-porównawcza wzbogacona niektórymi pomiarami, jak np. pomiarem szerokości wyrostka kłykciowego żuchwy i jej gałęzi oraz głowy kości promieniowej. Pewnym novum jest próba rekonstrukcji kształtu wejścia do oczodołu. Otrzymane wymiary oczodołu pozwalają na obliczenie wskaźnika oczodołowego, który, jak wiadomo, obok wskaźnika wysokościowego czaszki odgrywa decydującą rolę przy określaniu typu antropologicznego.

Nie będę wymieniała szczegółowo etapów pracy: wymienię je krótko. Zawartość kartonu segreguję na poszczególne grupy: kości czaszki, tułowia, kończyn górnych i kończyn dolnych. W obrębie każdej z wymienionych grup wyróżniam mniejsze podgrupy dla każdej kości wchodzącej w skład danej grupy. Podczas segregowania oddzielam fragmenty niemożliwe do zidentyfikowania, kości zwierzęce, ułamki ceramiki i przedmiotów metalowych czy innych, korzenie, kamienie, piasek, grudki ziemi itp. Zarówno segregowanie jak i następne etapy pracy muszą się odbywać w odpowiednich warunkach — przy dobrym oświetleniu, użyciu lupy i innych pomocy (podręczniki, atlasy); warunkiem podstawowym są nieuszkodzone kości oraz ich wycinki. Wszelkie zanieczyszczenia należy usunąć. Czyste kości, w miarę możliwości, sklejam. Każdy typowy

fragment, to jest taki, na podstawie którego można określić niektóre cechy, dokładnie opisuję i fotografuję.

Kryteria, na podstawie których określam wiek czy płeć, są te same, jakie stosuje się przy opracowaniu normalnych szkieletów. Różnica polega na tym, że w przypadku szczątków ciałopalnych mamy do czynienia jedynie z fragmentami kości i to nieraz jeszcze zdeformowanymi. Okazało się jednak, że zmiany te nie trudno odróżnić na przykład od zmian chorobowych. Podstawowe cechy, które służą do określenia płci czy wieku, to między innymi stopień wykształcenia łuku brwiowego, wielkość wyrostków sutkowatych czy kłykciowych żuchwy oraz stan szwów. Do cech uzupełniających zalicza się grubość kości sklepienia czaszki, rzeźbę kości, wielkość zębodołów i zębów, grubość istoty zbitiej, strukturę istoty gąbczastej. Przy określaniu ilości osobników pochowanych w danej popielnicy opieram się na ilości występowania niektórych fragmentów typowych, jak np.: zęba II kręgu szyjnego, ilości części skalistych kości skroniowych, odmiennej strukturze kości. Na przykład kości osobnika młodego i dorosłego wyraźnie różnią się między sobą charakterem substancji zbitiej i gąbczastej, występowaniem śladów chrząstko- czy kościorostów. Barwa kości w takich przypadkach raczej nie może być brana pod uwagę. Jak bowiem wiadomo, zależy ona od wielu czynników, między innymi od stopnia spalenia. Szkielet danego osobnika w zależności od ułożenia na stosie, rodzaju i ilości drzewa może być nierównomiernie spalony, a tym samym kości będą miały różne zabarwienie. Kości dobrze spalone mają barwę jasną, prawie białą; natomiast w przypadku niepełnego spalenia się części organicznych, kość jest zwęglona, barwy czarnej.

Odrębnym problemem jest stwierdzenie występowania szczątków jednego osobnika w więcej niż jednej popielnicy czy jednym grobie. Przy padki takie znane z literatury (groby szczątkowe) można stwierdzić wówczas, jeżeli ma się pewność, że przy wyjmowaniu z grobów i popielnic materiał nie uległ przemieszaniu. Wówczas stwierdzenie kości wyraźnie różniących się od większości szczątków danej popielnicy, można uważać za celowe, a może też przypadkowo dołożone w czasie obrządku pogrzebowego. Również przypadek, gdy można dokładnie złożyć odłamki pochodzące z dwóch, a nawet więcej popielnic, jest dostatecznym dowodem występowania szczątków jednego osobnika w więcej niż w jednej popielnicy czy grobie.

Rysunki zrekonstruowanych oczodołów wykonała rysownicza Zakładu Anatomii Prawidłowej AMG, p. Anna Suchodolska; fotografie — p. Alfons Kleina, fotograf Muzeum Archeologicznego w Gdańsku. Korzystam ze sposobności, ażeby im złożyć wyrazy serdecznego podziękowania za ich dobrą i staranną pracę.

OPIS MATERIAŁU

Jak już zaznaczyłam, materiał znajduje się w niezbyt dobrym stanie. Fragmenty kości w większości są bardzo małe, o wymiarach 1×2 cm i mniejszych, do proszku włącznie. Jest jednak spora ilość fragmentów, na podstawie których z dużym prawdopodobieństwem można określić niektóre cechy. Numeracja i oznaczenia grobów oraz popielnic są zgodne z podanymi przez archeologów.

Grób 1

Grób był częściowo zniszczony. Znajdowały się w nim dwie popielnice. Obie były uszkodzone — w wyniku czego znajdujące się w nich kości, częściowo rozsypane, przemieszały się. Kości z obu naczyń zebrano do jednego kartonu. Z dużej ilości, ponad 2000 bardzo zniszczonych szczątków wielkości 3 cm i mniejszych (tych ostatnich było najwięcej), wyróżniłam kości osobnika dorosłego i dziecka. *Kości czaszki*: Około pięć dziesięciu części kości sklepienia o różnej grubości, od 2 do 4 mm. Na cieńszych, należących do dziecka, szwy są otwarte, na grubszych zapoczątkowany jest proces ich zarastania. Trzy fragmenty kości skroniowych, w tym dobrze zachowana część skalista prawa (drobna); lewa w dwóch kawałkach. Z kości twarzy zachowały się dwa fragmenty szczęki osobnika dorosłego i dziecka; pięć części żuchwy, w tym trzon i wyrostek kłykciowy dziecka oraz trzon, lewa gałąź i prawy wyrostek kłykciowy osoby dorosłej. Kolce bródkowe są słabo wykształcone, zwłaszcza na żuchwie dziecka; wyrostek kłykciowy jest wyjątkowo duży i masywny (szerokość 22 mm), natomiast gałąź jest wąska (szerokość 18 mm). Zęby: Korona mlecznego trzonowego i bardzo zniszczony siekacz. *Kości tułowia*: Około trzydzieści fragmentów kręgów z wszystkich odcinków kręgosłupa osobnika dorosłego i dziecka. Około sześćdziesiąt odłamków wąskich, drobnych żeber osobnika dorosłego. *Kości kończyn górnych*: Wydrążenie stawowe łopatki osobnika dorosłego i dziecka. Koniec dalszy kości ramiennej oraz końce bliższe obu kości promieniowych (nasady są zrosnięte z trzonem), Kilka fragmentów trzonów kości długich, w tym również ręki. *Kości kończyn dolnych*: Siedem fragmentów kości miednicznych, w tym jedna dziecka. Dobrze zachowany koniec bliższy kości udowej dziecka. Wycinki trzonów i nasad kości udowych i piszczelowych. Obie rzepki. Kość skokowa i klinowata boczna oraz drobne fragmenty pozostałych kości stóp osobnika dorosłego.

Większość kości ma barwę żółtobrazową, nieliczne popielatoczną. Kości charakteryzują się słabo wykształconą rzeźbą i delikatną, smukłą

OPIS MATERIAŁU

Jak już zaznaczyłam, materiał znajduje się w niezbyt dobrym stanie. Fragmenty kości w większości są bardzo małe, o wymiarach 1×2 cm i mniejszych, do proszku włącznie. Jest jednak spora ilość fragmentów, na podstawie których z dużym prawdopodobieństwem można określić niektóre cechy. Numeracja i oznaczenia grobów oraz popielnic są zgodne z podanymi przez archeologów.

Grób 1

Grób był częściowo zniszczony. Znajdowały się w nim dwie popielnice. Obie były uszkodzone — w wyniku czego znajdujące się w nich kości, częściowo rozsypane, przemieszały się. Kości z obu naczyń zebrano do jednego kartonu. Z dużej ilości, ponad 2000 bardzo zniszczonych szczątków wielkości 3 cm i mniejszych (tych ostatnich było najwięcej), wyróżniłam kości osobnika dorosłego i dziecka. *Kości czaszki*: Około pięć dziesięciu części kości sklepienia o różnej grubości, od 2 do 4 mm. Na cieńszych, należących do dziecka, szwy są otwarte, na grubszych zapoczątkowany jest proces ich zarastania. Trzy fragmenty kości skroniowych, w tym dobrze zachowana część skalista prawa (drobna); lewa w dwóch kawałkach. Z kości twarzy zachowały się dwa fragmenty szczęki osobnika dorosłego i dziecka; pięć części żuchwy, w tym trzon i wyrostek kłykciowy dziecka oraz trzon, lewa gałąź i prawy wyrostek kłykciowy osoby dorosłej. Kolce bródkowe są słabo wykształcone, zwłaszcza na żuchwie dziecka; wyrostek kłykciowy jest wyjątkowo duży i masywny (szerokość 22 mm), natomiast gałąź jest wąska (szerokość 18 mm). Zęby: Korona mlecznego trzonowego i bardzo zniszczony siekacz. *Kości tułowia*: Około trzydzieści fragmentów kręgów z wszystkich odcinków kręgosłupa osobnika dorosłego i dziecka. Około sześćdziesiąt odłamków wąskich, drobnych żeber osobnika dorosłego. *Kości kończyn górnych*: Wydrążenie stawowe łopatki osobnika dorosłego i dziecka. Koniec dalszy kości ramiennej oraz końce bliższe obu kości promieniowych (nasady są zrosnięte z trzonem), Kilka fragmentów trzonów kości długich, w tym również ręki. *Kości kończyn dolnych*: Siedem fragmentów kości miednicznych, w tym jedna dziecka. Dobrze zachowany koniec bliższy kości udowej dziecka. Wycinki trzonów i nasad kości udowych i piszczelowych. Obie rzepki. Kość skokowa i klinowata boczna oraz drobne fragmenty pozostałych kości stóp osobnika dorosłego.

Większość kości ma barwę żółtobrazową, nieliczne popielatoczną. Kości charakteryzują się słabo wykształconą rzeźbą i delikatną, smukłą

budową. Kości rąk i stóp są drobne. Wydaje się, że szczątki kostne należały do kobiety lat około 30 oraz mniej więcej 9-letniego dziecka. Część lepiej zachowanych kości przedstawia ryc. 1.

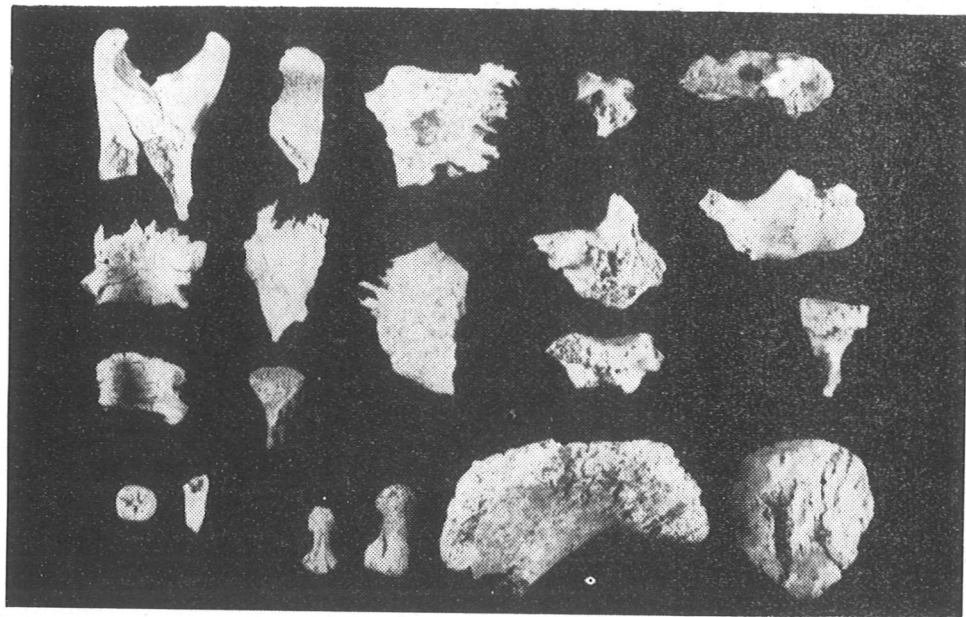
Grób 2

W grobie tym znajdowały się 4 popielnice. Jak wynika z opisu archeologów wszystkie były mniej lub więcej uszkodzone, a kości rozsypane. Wszystkie zatem kości zebrano do dwóch kartonów.

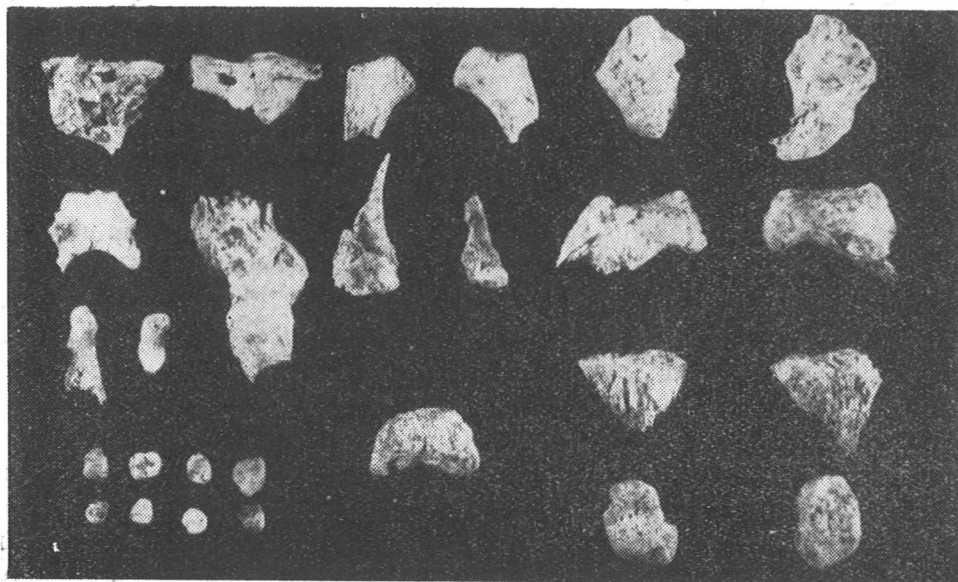
W kartonie oznaczonym: grób 2 popielnica 1, szczątki kostne są bardzo małe (największy — 2×4 cm), jest ich około 800. *Kości czaszki*: Czterdzieści pięć fragmentów kości sklepienia. Wszystkie są cienkie, delikatne. Niektóre mają wyraźne zazębienia szwów; niektóre mają brzegi gładkie. Dwie części skaliste kości skroniowych. Część podstawna kości potylicznej. Dwa wyrostki kłykciowe żuchwy i dziesięć zębów mlecznych. *Kości tułowia*: Trzydzieści większych i mniejszych części kręgów wszystkich odcinków kręgosłupa. Około czterdzieści pięć drobnych ułamków żeber i jeden rękójści mostka. *Kości kończyn górnych*: Fragment obojczyka. Nasady bliższe oraz części dalsze i bliższe kości ramiennych. *Kości kończyn dolnych*: Cztery wycinki kości miednicznych, cztery końce bliższe kości piszczelowych oraz dwa — udowych; część kości piętowej i dwóch skokowych.

Kości mają zabarwienie żółtawe. Należały do dzieci, z których jedno miało przypuszczalnie około 1—2, drugie 6—8 lat. Poza tym występują tu nieliczne fragmenty szkieletu osoby dorosłej. Na ryc. 2 przedstawiono niektóre fragmenty.

W kartonie oznaczonym jako grób 2 — „kości”, znajduje się około 1000 małych fragmentów dwóch szkieletów: jednego osobnika dorosłego i jednego młodocianego. *Kości czaszki*: Dwa cienkie fragmenty kości sklepienia z wyraźnie zaznaczonymi zazębieniami szwów oraz trzydzieści, grubości do 4 cm, z częściowo otwartymi szwami, częściowo z zaznaczonym procesem ich zarastania. Dwie części skrzydeł wielkich kości klinowej. Część skalista prawej kości skroniowej (drobna). Fragment szczęki i trzonu żuchwy z otwartymi zębodołami (zębodoły są małe, niegłębokie). Część gałęzi żuchwy z drobnym wyrostkiem kłykciowym. Trzy fragmenty zębów: trzonowego i dwóch siekaczy z częściowo startą powierzchnią żucia. *Kości tułowia*: Jeden kręg kości krzyżowej oraz jednaście fragmentów trzonów innych kręgów. Około pięćdziesiąt małych, wąskich i drobnych ułamków żeber osobnika dorosłego i młodocianego. *Kości kończyn górnych*: Fragment obojczyka. Wycinki głowy i części dalszej kości ramiennej. Koniec dalszy kości promieniowej. *Kości kończyn dolnych*: Dwa fragmenty kości miednicznych, kilka kawałków nasad i trzonów wszystkich kości długich. Jedna rzepka i kość piętowa.

Ryc. 1. Fragmenty kości z popielnicy 1-2 grobu 1
 Fig. 1. Bone fragments from cinerary urn 1—2 of grave 1.

Ryc. 2. Fragmenty kości z popielnicy 1 grobu 2
 Fig. 2. Bone fragments from cinerary urn 1 of grave 2.

Przeważnie wszystkie kości są barwy żółtawobrazowej, jedynie kości czaszki, fragment obojczyka, część żeber oraz kręgów — popielato-czarnej. Rzeźba kości jest słabo rozwinięta. Budowa raczej drobna. Najprawdopodobniej kości te należały do kobiet około 16- i 30-letniej. Ogółem w grobie 2, w czterech popielnicach, pochowano szczątki kostne czterech osobników, dwóch kobiet (16 i 30 lat) oraz dwojga dzieci (1—2 i 6 lat).

Grób 3

W grobie tym były trzy popielnice — wszystkie bardzo zniszczone. Kości zebrano do jednego kartonu. Mieści się w nim około 200 drobnych fragmentów szkieletów. Przeważają wycinki trzonów kości długich i żeber; jest tylko jeden mały fragment nasady. Z kości czaszki zachowały się trzy wycinki kości sklepienia, grubości od 1,5 do 4 mm. Na żadnym nie zachowały się szwy. Dwie części skaliste kości skroniowych. Z kości tułowia jest tylko łuk przedni I i trzon II kręgu szyjnego. Na obu widoczne są wyrośla kostne (*exostoses*). Niewątpliwie, kości należały do osobników dorosłych. Wiadomo, że w grobie były trzy popielnice. Materiał jest jednak nieliczny i mało charakterystyczny, tak że poza powyższym stwierdzeniem — wyróżnieniem kości dwojakiego rodzaju, podanie bardziej dokładnych danych jest niemożliwe. Kości mają jednolite żółtawobrazowe zabarwienie.

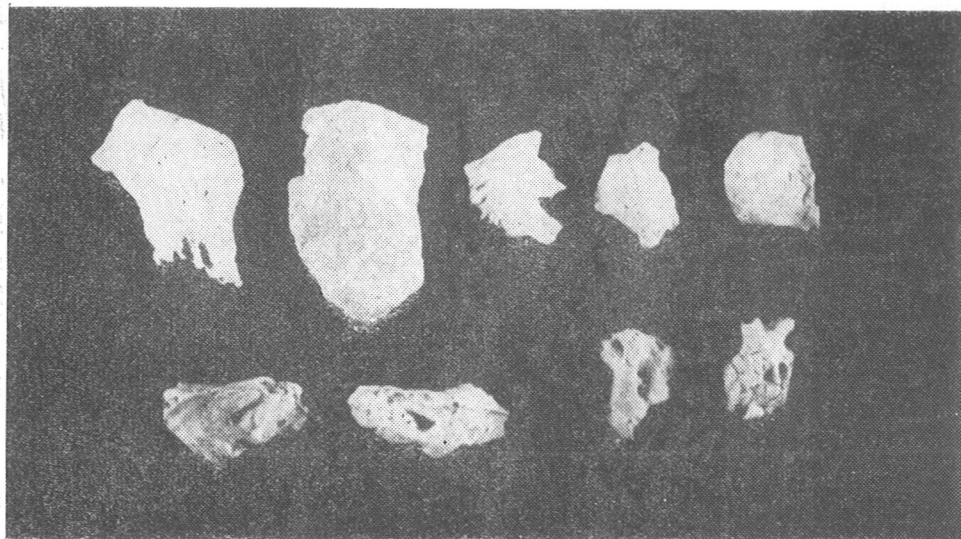
Grób 4

W grobie tym znajdowały się trzy dobrze zachowane naczynia: dwie popielnice (A) i (B) oraz dzbanek (C).

Popielnica A. Kości wydobyte z popielnicy A są wyjątkowo drobne i połamane. Długość największej z nich wynosi 4 cm. Drobniejszych kawałków jest około 1500. Kości czaszki: Kilka ułamków kości sklepienia, grubości do 3,5 mm. Szwy są częściowo zarośnięte. Część drobnego wyrostka sutkowatego. Dwie części skaliste, prawa i lewa. Trzy małe fragmenty zębów. Poza tymi ułamkami, niewątpliwie należącymi do osobnika dorosłego, znajdują się tu też kości dziecka. Są to fragmenty kości sklepienia, część boczna kości potylicznej i fragment szczęki. Kości tułowia: Drobny fragment części bocznej I kręgu szyjnego dziecka i małe wycinki kręgów osobnika dorosłego. Kości kończyn: Części nasad i trzonów wszystkich kości długich oraz nieliczne kości stóp i rąk.

Kości osoby dorosłej mają delikatną budowę oraz na kończynach dolnych wyraźnie wykształconą rzeźbę. Kości rąk i stóp są raczej drobne.

Wydaje się, że pochowano tu kobietę w wieku około 25 lat oraz nieliczne szczątki dziecka jedno-, może dwuletniego. Kości są nierównomiernie spalone; 1/3 jest barwy popielatoczarnej, pozostałe 2/3 — beżowobrazowej. Niektóre fragmenty przedstawia ryc. 3.

Ryc. 3. Fragmenty kości z popielnicy A grobu 4
Fig. 3. Bone fragments from cinerary urn A of grave 4.

Popielnica B. Podobnie jak w popielnicy A, również i w popielnicy B szczątki kostne są bardzo małe. Jest ich ponad 2000, w tym około 360 można zidentyfikować, a nieliczne — nawet posklejać. Są też dwie kości zwierzęce. Kości czaszki: Około pięćdziesiąt fragmentów kości sklepienia grubości 4,5—6 mm. Na większości szwy są otwarte, na jednym zaznaczony proces zarastania. Guzowatość potyliczna zewnętrzna wyraźnie widoczna. Łuki brwiowe oraz gładzizna dobrze wykształcone. Dwie części skaliste i sześć innych fragmentów kości skroniowych oraz pięć części kości klinowej. Z kości twarzy zachowały się ułamki obu kości jarzmowych, prawej szczęki z niedużymi zębodołami, fragment trzonu i średniej wielkości wyrostek kłykciowy żuchwy. Zachowane fragmenty kości, które ograniczają oczodoł, pozwoliły odtworzyć kształt wejścia do oczodołu (ryc. 4).

Oczodoł jest stosunkowo duży, kształtem zbliżony do prostokąta, średnio wysoki (*mesokonch*). Przybliżone wymiary: szerokość (mf-ek) — 44 mm, wysokość — 37 mm, wskaźnik oczodołowy — 82,7. Kości tułowia: Trzydzieści cztery części kręgów z wszystkich odcinków kręgosłupa oraz kilka małych ułamków masywnie zbudowanych, szerokich żeber.

Kości kończyn górnych: Pięć fragmentów łopatek, w tym wyrostek krzyżowy i wydrążenie stawowe. Części trzonów i nasad dolnych obu kości ramiennych, kości łokciowej i promieniowej. Kość półksiężycowata i grochowata oraz fragmenty kości długich ręki. *Kości kończyn dolnych:* Trzycentymetrowej długości fragmenty trzonów kości długich (kresa chropawa jest szeroka, wyraźnie wykształcona) oraz nasady. Poza tym część kości piszczelowej oraz piętowej małego dziecka.

Kości charakteryzują się silną budową. Przyczepy mięśni są dobrze wykształcone. Prawdopodobnie też należały do mniej więcej 30-letniego mężczyzny. Kości są nierównomiernie spalone: 1/3 prawie całkowicie zwęglona, barwy popielatoczarnej, pozostałe (2/3) żółtawobrazowej. Niektóre fragmenty przedstawia ryc. 5.

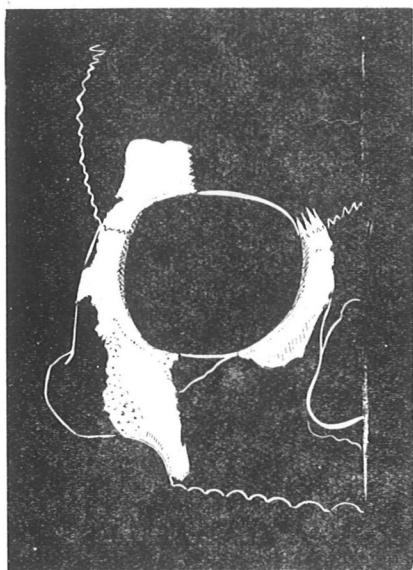
D z b a n e k C. W naczyniu tym znajdowało się około 100 drobnych fragmentów — przeważnie kości sklepienia czaszki i półtoracentymetrowej długości odcinek kości długiej szkieletu 1—2-letniego dziecka. Szczątki mają barwę białozółtawą.

Nie ulega wątpliwości, że w grobie 4 pochowano dwie osoby dorosłe (mężczyznę i kobietę) oraz dziecko. Na uwagę zasługuje fakt występowania szczątków kostnych dziecka w popielnicach osób dorosłych. Jest ich tu niewiele, mogły więc dostać się przypadkowo, zarówno podczas pochówku, jak i przy wydobywaniu z popielnic i przesypywaniu do kartonów, albo też były celowo dołączane do popielnic, w których być może złożono szczątki rodziców dziecka. Wydaje się też, że kości osób dorosłych są częściowo przemieszane.

Grób 5

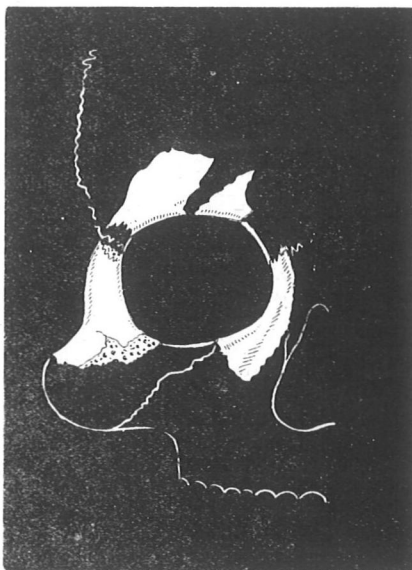
W grobie 5 znajdowały się trzy naczynia (A, B i C). Z opisu archeologów wynika, że popielnice zachowały się w stanie dobrym. Należy przypuszczać, że zawarte w nich szczątki kostne są nieprzemieszane.

Popielnica A. W popielnicy tej znajdowało się około 2000 różnej wielkości szczątków szkieletu osoby dorosłej oraz nieliczne szczątki dziecka. Kilka kości udało się posklejać. *Kości czaszki:* Około trzydzieści fragmentów kości sklepienia różnej grubości, od 1 do 6 mm. Zachowane szwy są przeważnie otwarte, tylko w nielicznych przypadkach zaznacza się proces zarastania. Guzowatość potyliczna zewnętrzna dobrze zaznaczona. Łuki brwiowe gładkie. Są też fragmenty kości klinowej i części skaliste obu kości skroniowych. Z kości twarzy zachowały się: prawa kość jarzmowa, wyrostek czołowy prawej szczęki i fragment szczęki lewej (zębodoły są małe), cztery wycinki żuchwy z średniej wielkości wyrostkami kłykciowymi oraz czternaście uszkodzonych zębów, w tym sześć trzonowych. Kształt wejścia do oczodołu odtworzony na podstawie za-

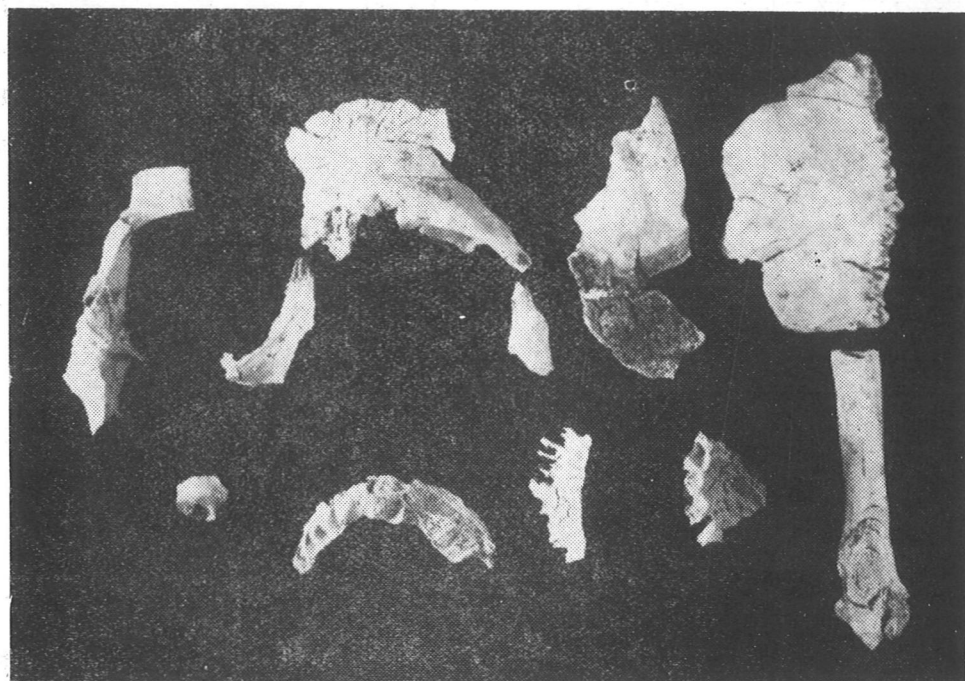
Ryc. 4. Rekonstrukcja wejścia do oczodołu osobnika z popielnicy B grobu 4

Fig. 4. Reconstruction of entrance into eye-socket of individual from cinerary pot B of grave 4.

Ryc. 6. Rekonstrukcja wejścia do oczodołu osobnika z popielnicy A grobu 5

Fig. 6. Reconstruction of entrance into eye-socket of individual from cinerary urn A from grave 5.

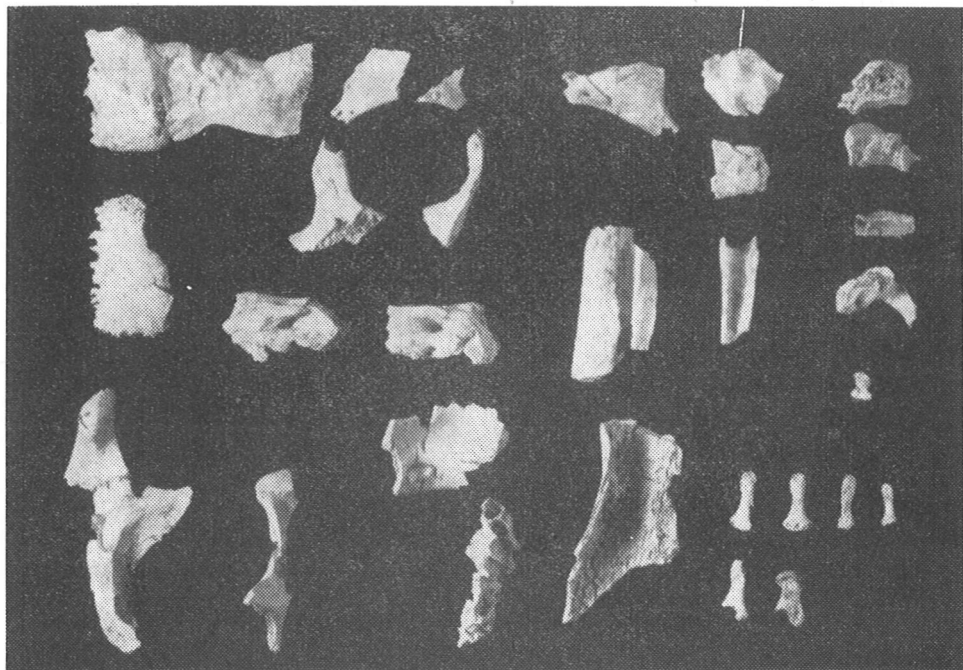
Ryc. 5. Fragmenty kości z popielnicy B grobu 4

Fig. 5. Bone fragments from cinerary urn B of grave 4.

chowanych fragmentów kości ograniczających wejście do oczodołu przedstawia ryc. 6.

Oczodół prawy jest nieduży, kształtem zbliżony prawie do kwadratu. Jest raczej wysoki (*hipsikonch*). Przybliżone wymiary: szerokość mf-ek — 33 mm, wysokość — 29 mm, wskaźnik oczodołowy — 97,8. *Kości tułowa*: Drobne fragmenty kręgów wszystkich odcinków kręgosłupa. Części kręgów szyjnych dziecka. Jedenaście ułamków wąskich, drobnych żeber o długości od 1—2 cm. *Kości kończyn górnych*: Koniec barkowy obojczyka i cztery fragmenty łopatki. Część dalsza kości ramiennej. Wycinki głów obu kości promieniowych oraz fragmenty trzonów kości długich. Kość łódkowata, półksiężycowata i grochowata. *Kości kończyn dolnych*: Trzy wycinki kości miednicznych, części nasad i trzonów kości długich, w tym fragment trzonu kości długiej dziecka. Wycinek kości łódkowatej i cztery — klinowatych. Odcinki kości śródstopia i palców. Paliczki dalszego szeregu należały do dziecka i osoby dorosłej.

Trzony i nasady kości długich są na ogół budowy delikatnej, wyjątek stanowią trzy fragmenty bardziej masywne. Również części kości potylicznej wyraźnie różnią się od pozostałych kości sklepienia, grubością i wydatnie zaznaczoną rzeźbą. Większość kości należała bez wątpienia

Ryc. 7. Fragmenty kości z popielnicy A grobu 5

Fig. 7. Bone fragments from cinerary urn A of grave 5.

do około 25-letniej kobiety. Wszystkie kości mają zabarwienie żółtawobrazowe (ryc. 7).

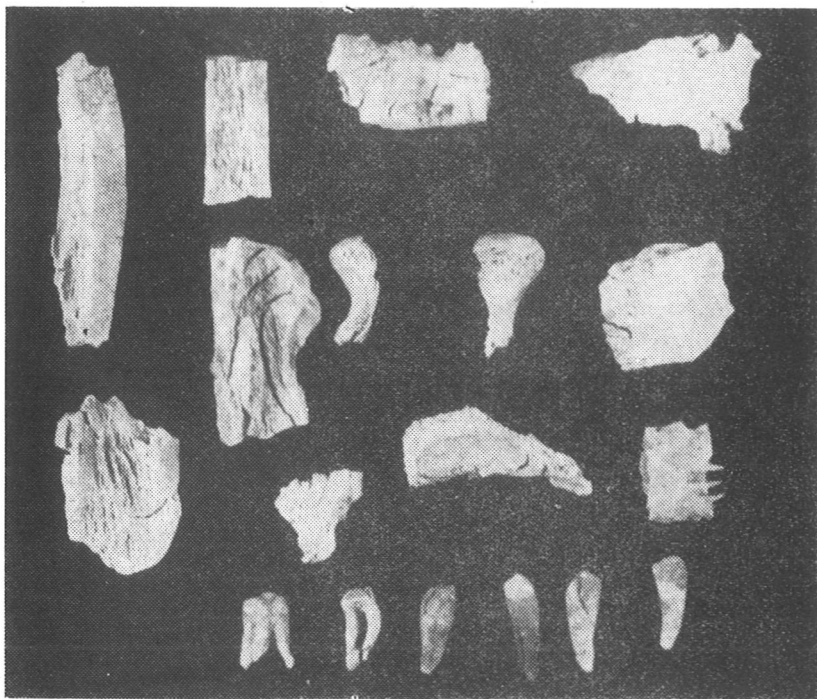
Popielnica B. Było w niej około 2000 różnej wielkości fragmentów kości. Możliwych do zidentyfikowania jest około 250. *Kości czaszki:* Dwadzieścia osiem wycinków kości sklepienia grubości od 2 do 6 mm. Szwy są otwarte lub całkowicie zarośnięte. Część początkowa wyrostków skrzydłowych kości klinowej. Kilka fragmentów kości skroniowych, w tym małe kawałki części skalistych. Drobnny wyrostek sutkowaty. Wyrostki czołowe kości jarzmowych. Trzy wycinki szczęki. Pięć części żuchwy; kołek bródkowy silnie wykształcony, zębodoły głębokie i duże, wyrostki kłykciowe masywne, duże. Korzenie dwudziestu dwóch zębów są długie. *Kości tułowia:* Najlepiej zachowały się kręgi szyjne. Na wszystkich, a zwłaszcza na I i II, widoczne są wyrosła kostne. Pozostałe kręgi zachowały się w postaci wyrostków i części trzonów. Jest też fragment trzonu I kręgu kości krzyżowej dziecka. Poza tym sześć małych odcinków, szerokich, masywnej budowy żeber. *Kości kończyn górnych:* Dwa wycinki łopatek, koniec bliższy kości promieniowej, fragmenty trzonów kości długich i bardzo drobna kość półksiężycowata. *Kości kończyn dolnych:* Małe wycinki kości miednicznych i nasad oraz trzonów kości długich. Część kości skokowej i dwóch klinowatych.

Większość kości charakteryzuje budowa masywna. Najprawdopodobniej należały one do 45-letniego mężczyzny. Są też fragmenty szkieletu dziecka oraz kobiety, przypuszczalnie z popielnicy A i C. Barwa kości jest jednolita — żółtawobrazowa; jedynie zęby, częściowo zwęglone, są popielatoczarne (ryc. 8).

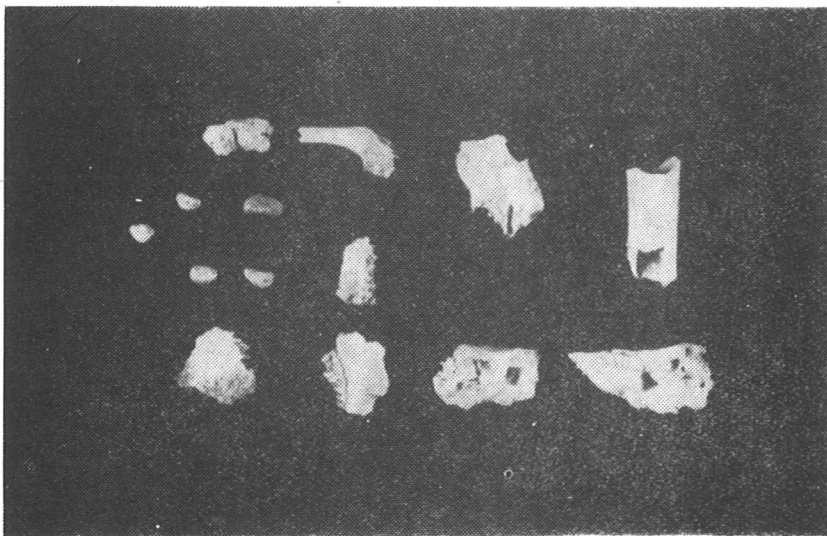
Popielnica C. Pochowano w niej szczątki dziecka. Fragmentów jest dosyć dużo, są one jednak szczególnie małe. Lepiej zachowane ułamki przedstawia ryc. 9. Dziecko umarło najprawdopodobniej w wieku około 2—3 lat. Kości mają barwę białozółtawą.

Z analizy zawartości trzech popielnic z grobu 5 wynika, że pochowano tu trzech osobników: młodą 25-letnią kobietę, 45-letniego mężczyznę oraz dziecko w wieku 2—3 lat. Nie ulega wątpliwości, że kości w popielnicy A i B są częściowo przemieszane, trudno jednak ustalić kiedy to nastąpiło. Wydaje się, że miało to miejsce przy wkładaniu kości do popielnic i że celowo wkładano niektóre fragmenty, np. szkieletu dziecka do popielnicy zawierającej szczątki ojca czy matki, jak również parę kości żony dokładano do szczątków męża — i odwrotnie. Kości osób dorosłych w naczyniu zawierającym kości dziecka nie zaobserwowałam.

Grób 6 — okazał się paleniskiem ułożonym z kamieni.

Ryc. 8. Fragmenty kości z popielnicy B grobu 5
 Fig. 8. Bone fragments from cinerary urn B of grave 5.

Ryc. 9. Fragmenty kości z popielnicy C grobu 5
 Fig. 9. Bone fragments from cinerary urn C of grave 5.

Grób 7

W grobie tym znajdowała się bardzo zniszczona popielnica. Szczątki kostne, poza jednym pięciocentymetrowej długości fragmentem, są bardzo małe. *Kości czaszki*: Małe wycinki kości sklepienia grubości od 2 do 4 mm. Na żadnym szwy nie zachowały się. Dwa małe kawałki kości skroniowej. Część trzonu żuchwy ze słabo wykształconym kolcem bródkowym. Z pozostałych kości szkieletu jest jeden większy fragment kręgu lędźwiowego, ułamki raczej wąskich żeber i trzonów kości długich.

Budowa kości jest raczej delikatna. Przeważnie mają barwę żółtawo-brązową, a tylko dziewiętnaście fragmentów popielatoczną. Budowa kości oraz grubość kości sklepienia sugerują płeć żeńską; charakter kości wskazuje na wiek powyżej 23—25 lat.

Grób 8 Kości nie zachowały się.

Grób 9

W grobie 9 znaleziono kilka skorup naczyń oraz około 200 fragmentów kości szkieletu osobnika dorosłego. Najdłuższy wycinek wynosił 3 cm. *Kości czaszki*: Osiem fragmentów kości sklepienia, grubości od 2 do 5 mm. Na jednym z nich szew strzałkowy jest prawie całkowicie zarośnięty. Bardzo zniszczone, aż w 5 kawałkach, części skaliste kości skroniowych. Płaski dół żuchwowy. Dwa fragmenty żuchwy. Z innych kości wyróżnić można wycinki średnio szerokich żeber, kawałki trzonów i nasad kości długich, fragmenty talerza biodrowego oraz paliczki rąk i stóp.

Kości są wysmukłe. Istota zbita raczej cienka, natomiast gąbczasta — rzadka. Wydaje się, że szkielet ten należał mniej więcej do osobnika 45—55-letniego. Kości mają żółtawobrazowe zabarwienie.

Grób 10

W grobie tym znaleziono skorupy naczyń i 65 fragmentów kości szkieletu osoby dorosłej. W tym cztery wycinki sklepienia czaszki, grubości od 2 do 4 mm. Szwy nie zachowały się. Jeden korzeń siekacza. Kości mają przeważnie kolor żółtobrazowy, dwa fragmenty są popielatoczarne.

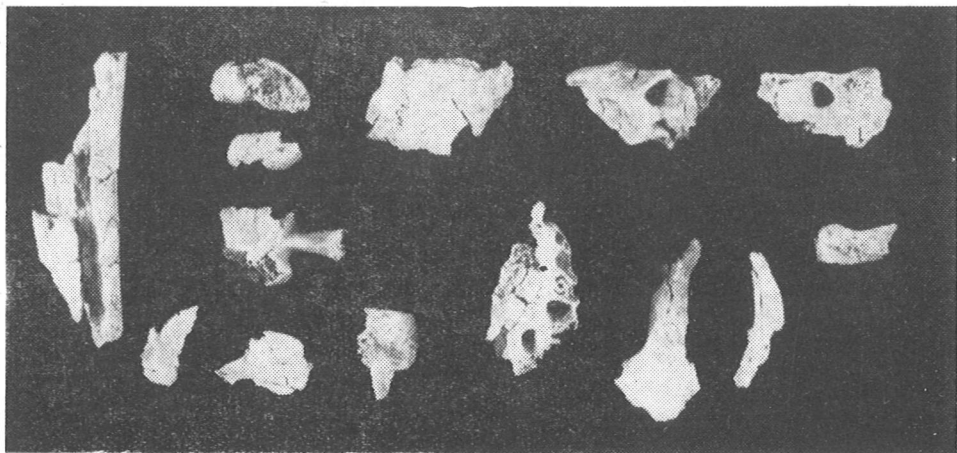
Grób 11

W grobie 11 były dwie nieuszkodzone popielnice (A i B).

Popielnica A. Zawierała ona ponad 2500 fragmentów kostnych osobnika dorosłego i dziecka. *Kości czaszki*: Niewielkie fragmenty kości

sklepienia grubości od 2 do 7 mm. Na grubszych szwy są częściowo zarosnięte. Dwie części skaliste kości skroniowych o wybitnie dużym otworze słuchowym wewnętrznym. Dwa fragmenty części bocznych kości potylicznej i trzy — kości klinowej. Z kości twarzy zachował się wyrostek czołowy prawej kości jarzmowej osoby dorosłej i lewej — dziecka. Fragmenty obu szczęk (dziecka) i pięć fragmentów żuchwy, w tym część trzonu ze słabo zaznaczonym kolcem bródkowym. Dwadzieścia osiem fragmentów zębów. *Kości tułowi*: Czterdzieści dwa wycinki trzonów kręgów z wszystkich części kręgosłupa (w tym 2 dziecka) oraz kilka małych kawałków średnio szerokich żeber. *Kości kończyn górnych*: Część łopatki masywnej budowy, wycinki nasad i trzonów kości długich. Zwraca uwagę duża głowa kości promieniowej. Dwie kości łódkowate, w tym jedna mniejsza — dziecka. Kość półksiężycowata, główkowata, wielokątna mniejsza i małe fragmenty kości długich ręki. *Kości kończyn dolnych*: Cztery fragmenty kości miednicznych; dwa wycinki końców bliższych oraz kilka trzonów kości udowych. Jedna rzepka. Odcinki trzonów kości podudzia i kości długich stóp.

Kości charakteryzują się masywną budową. Wydaje się zatem, że pochowano tu mniej więcej 25—30-letniego mężczyznę. Nieliczne fragmenty kości dziecka należą do szkieletu z popielnicy B. W połowie kości mają barwę beżowobrazową, w połowie — popielatoczną. Część kości przedstawia ryc. 10.

Ryc. 10. Fragmenty kości z popielnicy A grobu 11
Fig. 10. Bone fragments from cinerary urn A of grave 11.

Popielnica B. Wydobyto z niej szczątki dziecka. Lepiej zachowały się cztery większe (1×3 cm) fragmenty kości sklepienia czaszki

z dobrze widocznymi zazębieniami szwów. Obie części skaliste kości skroniowych. Trzy fragmenty zębów trzonowych, w tym dwóch koron. Pozostałe wycinki kości są bardzo małe — przeważają fragmenty trzonów i nasad kości długich oraz żeber. Dziecko prawdopodobnie zmarło w wieku 6—9 lat.

W grobie 11 pochowano dwie osoby: mężczyznę lub kobietę o masywnej budowie kości oraz dziecko. Występowanie szczątków dziecka w popielnicy zawierającej głównie szczątki osoby dorosłej należy tłumaczyć jak w poprzednio opisanych przypadkach (str. 114 i 117, grób 4 i 5).

Grób 12

Grób 12 był bardzo zniszczony. Znalaziono w nim rozsypane kości i uszkodzone naczynia z kośćmi. Wszystkie kości zebrano do dwóch kartonów oznaczonych: grób 12 popielnica A i grób 12 „kości spalone”.

Popielnica A. W kartonie znajdowało się (najprawdopodobniej pochodzących nie tylko z jednej popielnicy) sześćdziesiąt sześć fragmentów kości. Lepiej zachowały się bardzo cienkie wycinki kości sklepienia czaszki dziecka i kilka bardziej masywnych ułamków trzonów kości długich oraz mały kawałek części skalistej kości skroniowej osobnika dorosłego.

Kości mają przeważnie barwę żółtawobrazową, tylko cztery popielatoczarną. Niewielka ilość oraz brak charakterystycznych fragmentów, pozwala jedynie stwierdzić, że szczątki te należały przeważnie do dziecka, a tylko kilka do osoby dorosłej.

„Kości spalone”. Składają się mniej więcej ze 150 bardzo małych odłamków. Lepiej zachowały się cienkie kości sklepienia czaszki, z wyraźnie zaznaczonymi zazębieniami szwów. Cztery części skaliste kości skroniowych — wszystkie drobne i małe. Dwa fragmenty korzeni siekaczy. Z innych kości występują nieliczne wycinki trzonów kości długich (raczej delikatnej budowy). Kości mają barwę żółtawobrazową.

Wydaje się, że w grobie 12 pochowano co najmniej trzy osoby, na co wskazuje pięć części skalistych kości skroniowych: dwie kobiety (jedna mogła mieć około 14—16 lat; wiek drugiej nawet w przybliżeniu trudno określić) oraz dziecko w wieku 3—5 lat.

Grób 13

W grobie 13 znalaziono zniszczone naczynie i około 1500 bardzo drobnych, jakby specjalnie potłuczonych, szczątków szkieletu osobnika dorosłego. Większe ułamki (2×2 cm) — to wycinki kości sklepienia czaszki, grubości od 2 do 4 mm. Szwy są prawie całkowicie zarośnięte.

Cztery kawałki części skalistych kości skroniowych. Mały fragment szczęki i żuchwy z drobnymi zębodołami. Z pozostałych kości szkieletu lepiej zachowały się odłamki nasad i trzonów kości długich, w tym kości rąk i stóp oraz żeber. Kości charakteryzują się raczej drobną budową; jedna połowa jest prawie całkowicie zwęglona, barwy popielato-czarnej, połowa druga — barwy żółtawobrazowej. Szczątki są raczej typowe dla szkieletu kobiety w wieku około 50 lat.

Grób 14

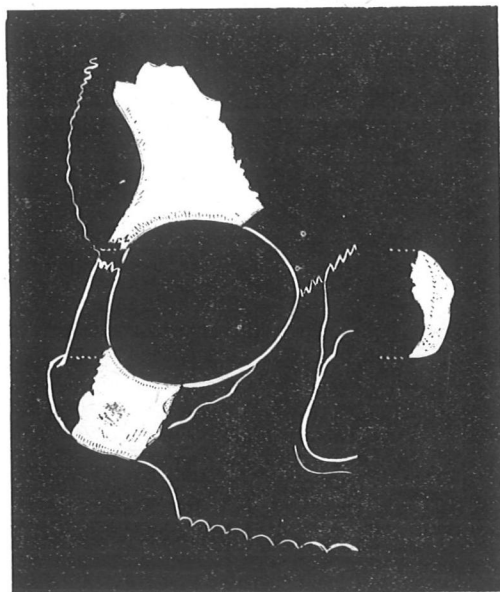
W grobie tym znajdowało się osiem popielnic, z których siedem było przykrytych; wszystkie oznaczono literami od A do H.

Popielnica A. Wydobyto z niej ponad 2000 fragmentów szkieletu osobnika dorosłego. W większości są to drobne kawałki wielkości 1×2 cm — i mniejsze. *Kości czaszki*: Niewielkie wycinki kości sklepienia grubości od 2 do 7 mm. Zarastanie szwów jest bardziej zaawansowane na kościach masywniejszych. Łuk brwiowy nie zaznaczony. Dwie drobne części skaliste kości skroniowych. Z kości twarzy zachowała się część lewej kości jarzmowej, dwa wycinki prawej szczęki i jeden, z drobnym kolcem bródkowym, trzonu żuchwy. Siedem fragmentów zębów. Zachowane wycinki kości ścian oczodołu umożliwiają próbę rekonstrukcji wejścia do oczodołu (ryc. 11). Lewa kość jarzmowa posłużyła do odtworzenia zewnętrznego brzegu prawego oczodołu.

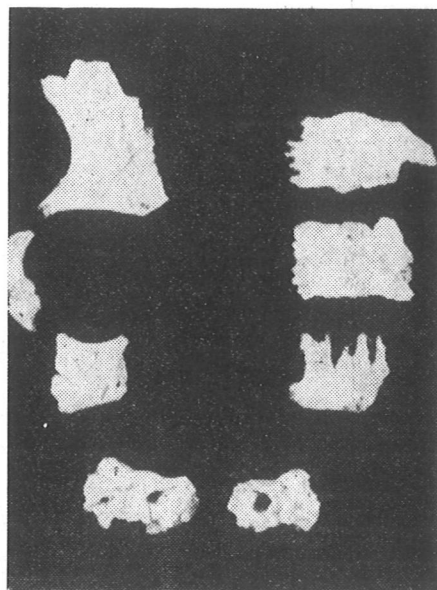
Oczodół jest wysoki, kształtem zbliżony do kwadratu (*hypsikonch*). Wymiary: szerokość (mf-ek) — 42 mm, wysokość — 38 mm, wskaźnik oczodołowy — 90,4. *Kości tułowia*: Cztery fragmenty trzonów kręgów oraz nieliczne, małe kawałki wąskich żeber. Z innych kości można jedynie zidentyfikować wycinki nasad i trzonów kości długich oraz rzepekę.

W większości kości mają barwę żółtawobrazową, nieliczne popielato-czarną. Najprawdopodobniej są to szczątki młodej, 25-letniej kobiety; kilka — osobnika z popielnicy B (ryc. 12).

Popielnica B. Zawierała ponad 2000 bardzo drobnych, przeważnie o wymiarach poniżej 1 cm, szczątków szkieletu osobnika dorosłego. *Kości czaszki*: Kilka fragmentów kości sklepienia grubości od 2 do 6 mm. Na grubszych ułamkach szwy są prawie całkowicie zarosnięte. Wycinek ostrego brzegu nadoczodołowego; łuk brwiowy nie zachował się. Kilka kawałków części skalistej dwóch kości skroniowych. Fragmenty dziewięciu zębów o długich i dużych korzeniach. *Kości tułowia*: Przeważają części trzonów kręgów. Nieliczne wycinki szerokich i masywnie zbudowanych żeber. *Kości kończyn górnych*: Cztery ułamki łopatk i jedna obojczyka. Fragmenty głów kości promieniowych niekształcone wyrostkami. Dwie kości półksiężycowate i jedna wielokątna

Ryc. 11. Rekonstrukcja wejścia do oczodołu osobnika z popielnicy A grobu 14
Fig. 11. Reconstitution of entrance into eye-socket of individual from cinerary urn A of grave 14.

Ryc. 12. Fragmenty kości z popielnicy A grobu 14
Fig. 12. Bone fragments from cinerary urn A of grave 14.

mniejsza. *Kości kończyn dolnych:* Sześć wycinków kości miednicznych, części nasad i trzonów kości długich. Jedna kość łódkowata, piętnaście kawałków kości rąk i stóp.

Przeważnie kości mają barwę żółtawą, nieliczne — popielatoczną. Odnaczają się one masywną budową i wyraźną rzeźbą. Przypuszczalnie należały do 45—50-letniego mężczyzny. Prawdopodobnie występują tu również kości z popielnicy A, np. fragment łuski czołowej.

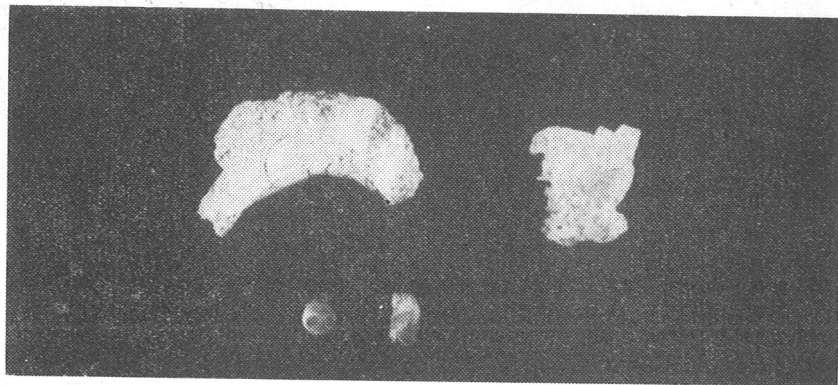
Popielnica C. Jak w poprzednich popielnicach znaleziono w niej ponad 2000 również drobno połamanych szczątków szkieletu osoby dorosłej. *Kości czaszki:* Trzydzieści kości sklepienia grubości do 4 mm; szwy są częściowo otwarte, częściowo zaznacza się proces ich zarastania. Pięć korzeni zębów siecznych i jedna korona mlecznego trzonowca. Z innych kości znajduje się osiem odcinków trzonów kości długich, raczej silnie zbudowanych, o długości 2 i 4 cm. Fragment kości długiej z niezrośniętą nasadą oraz wycinki drobnych wąskich żeber.

Kości mają barwę żółtawobrazową. Pochowano tu młodą mniej więcej 25-letnią kobietę oraz dołożono parę fragmentów szkieletu dziecka, między innymi żąb trzonowy z popielnicy D.

Popielnica D. W popielnicy tej było około 1000 drobnych fragmentów szkieletu dziecka oraz kilka ułamków osoby dorosłej. Cienkie

kości sklepienia czaszki należały do dziecka, grubsze — czteromilimetrowe, z częściowo zarośniętymi szwami, do osobnika dorosłego. Części skaliste kości skroniowych występują w kilku fragmentach. Dwa zęby mleczne trzonowy i przedtrzonowy. Z pozostałych kości najlepiej zachował się fragment kości udowej.

Większość kości ma barwę beżowobrazową, część — popielatoczną. Dziecko miało około 3 lat. Kości osoby dorosłej najprawdopodobniej pochodzą z popielnicy C (ryc. 13).

Ryc. 13. Fragmenty kości z popielnicy D grobu 14

Fig. 13. Bone fragments from cinerary urn D of grave 14.

Popielnica E. Również w tym przypadku popielnica zawierała ponad 2000 szczątków kostnych. Kości czaszki: Małe wycinki kości sklepienia, grubości od 2 do 4 mm. Szwy są częściowo zarośnięte. Fragment części skalistej prawej kości skroniowej. Z kości twarzy można wyróżnić część trzonu żuchwy z drobnym kolcem bródkowym oraz delikatny wyrostek kłykciowy. Pięć fragmentów bardzo zniszczonych zębów. Z innych kości zachowało się lepiej piętnaście odcinków trzonów kości długich, raczej delikatnej budowy.

Mniej więcej 1/3 kości ma barwę popielatoczną, pozostałe (2/3) — żółtawą. Są to najprawdopodobniej szczątki młodej około 25-letniej kobiety.

Popielnica F. Pochowano w niej szczątki niemowlęcia. Dobrze zachowały się obie części skaliste kości skroniowych. Kości mają kolor białawożółtawy.

Popielnica G. Zawierała ona ponad 1000 fragmentów kostnych osobnika dorosłego i dziecka. Kości czaszki: Kilka cienkich ułamków kości sklepienia czaszki dziecka z zachowanymi szwami oraz kilka ułamków o grubości 3—4 mm, z zapoczątkowanym procesem zarastania

szwów. Stosunkowo duże części skaliste kości skroniowych osoby dorosłej. Trzy zniszczone korony siekaczy. Z innych kości zachowały się jedynie fragmenty wąskich żeber i dwie rzepki osoby dorosłej oraz wycinki nasad i trzonów kości długich dziecka.

W połowie kości są zwęglone, w połowie — barwy żółtawobrazowej. Osoba dorosła, zapewne kobieta, miała około 25 lat, dziecko — 2 lata.

Popielnica H. Kości nie zachowały się.

W grobie 14 pochowano prawdopodobnie 8, a może nawet 10 osób. Spośród tych 8 osobników zidentyfikowano cztery kobiety w wieku około 25 lat, jednego około 45—50-letniego mężczyznę oraz troje dzieci: niemowlę oraz dziecko 2 i 3-letnie. W jednej popielnicy pochowano kobietę z dzieckiem; w czterech, oprócz przynależnych, występują również nieliczne fragmenty kości innych osobników — prawdopodobnie z sąsiednich popielnic; w trzech popielnicach dodatkowych kości nie zaobserwowałam.

Grób 15

W grobie tym znaleziono skorupy prawdopodobnie dwóch popielnic, około 300 fragmentów szkieletu(ów) osobnika(ów) dorosłego(ych), które zebrano do jednego kartonu. Wszystkie ułamki są bardzo drobno połamane. Wyróżnić można wycinki kości sklepienia czaszki, grubości 3 mm. Szwy są częściowo zarośnięte. Mały kawałek części skalistej kości skroniowej. Nieliczne części kręgów, żeber i trzonów kości długich. Prawie zupełnie nie ma nasad oraz kości rąk i stóp.

Kości mają barwę żółtawobrazową. Niekompletny i źle zachowany materiał pozwala jedynie na stwierdzenie, że szczątki kostne należały do jednego lub dwóch osób dorosłych.

Grób 16

W grobie 16 znajdowało się małe, zniszczone naczynie zawierające bardzo drobne fragmenty szkieletu dziecka. Lepiej zachowały się części skaliste kości skroniowych oraz korony mleczych zębów trzonowych. Dziecko miało około 2—3 lat. Barwa kości jest białozółtawa.

Grób 17

Grób ten był zniszczony. Znaleziono w nim około 125 fragmentów kości osoby dorosłej. Z kości czaszki wyróżnić można fragment sklepienia z częściowo zarośniętym szwem oraz zniszczoną część skalistą kości skroniowej. Z innych kości lepiej zachowało się kilka wycinków trzonów kości długich i paru nasad. Kości mają barwę żółtawobrazową.

Grób 18. Kości nie zachowały się.

Grób 19

Grób był zniszczony. Rozrzucone kości zebrano do jednego kartonu. *Kości czaszki:* siedem fragmentów kości sklepienia o grubości od 2 do 4 mm. Na jednym z nich szew jest częściowo zarośnięty, na pozostałych szwy są otwarte. Fragmenty części skalistych dwóch kości skroniowych. Cztery zęby, w tym korona mlecznego trzonowca. Z innych kości lepiej zachowały się wycinki czterech kręgów szyjnych, wśród nich mały, drobny ząb kręgu obrotowego. Kilka części żeber. Kość półksiężycowata i trudne do zidentyfikowania wycinki kości długich.

Kości są delikatnie zbudowane, barwy żółtawobrazowej. Należą --- do mniej więcej 25-letniej kobiety. Poza mlecznymi zębami są też nie-liczne odcinki trzonów kości długich około 4—6-letniego dziecka.

Grób 20. Kości nie zachowały się.

Grób 21

W grobie tym znajdowało się 7 popielnic, z których tylko jedna nie była uszkodzona. Należy się przeto liczyć z przemieszaniem ich zawartości.

Popielnica 1. W trakcie wydobywania popielnica ta uległa dalszemu uszkodzeniu. Zawierała ona około 150 fragmentów kości, w tym jeden o wymiarach 2×8 cm. *Kości czaszki:* Około dziesięć kawałków kości sklepienia o grubości od 2 do 8 mm. Szwy na grubszych ułamkach są częściowo zarośnięte, na cieńszych — otwarte. Część skalista lewej kości skroniowej. Cztery fragmenty kości klinowej i jeden potylicznej. Kąt żuchwy ze słabo zaznaczoną guzowatością oraz cztery bardzo zniszczone zęby. *Kości tułowia:* Wyjątkowo dobrze zachowały się kręgi szyjne, trzony czterech dalszych i duże fragmenty dwóch pierwszych. Na kręgu szczytowym, w okolicy dołka stawowego górnego, znajduje się wyraźna wyrostki kostna. Pozostałe kręgi reprezentowane są przez wyrostki. Części szerokich, masywnie zbudowanych żeber. *Kości kończyn górnych:* Koniec dalszy kości ramiennej i łokciowej oraz koniec bliższy promieniowej. Kość półksiężycowata i drobne fragmenty trzonów kości długich. *Kości kończyn dolnych:* Części masywnie zbudowanych, o wyraźnej rzeźbie trzonów, kości długich.

W większości kości mają żółtawobrazowe zabarwienie, jedynie części wycinków kości udowych oraz sklepienia czaszki jest popielatoczarna. Są to szczątki mniej więcej 40-letniego mężczyzny. Fragment żuchwy, a może i inne, pochodzą z popielnicy 2.

Popielnica 2. Rozsypała się ona całkowicie przy wydobywaniu z grobu. Zawierała ponad 1000 fragmentów, z których o większych wymiarach (7×3 cm) było około 120. *Kości czaszki*: Kilka fragmentów kości sklepienia czaszki o grubości od 2 do 5 — a nawet 7 mm. Szwy na masywniejszych są częściowo zarośnięte, na delikatniejszych — otwarte. Ostry brzeg nadoczołowy, niewydatny łuk brwiowy. Część skalista lewej i prawej kości skroniowej; prawa bardzo zniszczona. Trzy drobne fragmenty łuski skroniowej dziecka. Sześć fragmentów żuchwy, w tym dwóch trzonów. Na drobniejszym ułamku trzonu żuchwy zębodoły siekaczy są wąskie i płytkie. Fragment drugi jest większy i masywniejszy, z silnie wykształconą kresą żuchwowo-gnykową i głębokimi dołami mięśnia dwubruścowego. Zębodoły siekaczy są otwarte, natomiast przedtrzonowców i trzonowców — zarośnięte. Kąt żuchwy z średnio zaznaczoną guzowatością i miernej wielkości wyrostek kłykciowy przypuszczalnie należą do drobniejszej części trzonu żuchwy. *Kości tułowia*: Trzy wycinki trzonów kręgów dziecka, dwa kręgow piersiowych i dużo małych części wąskich żeber osoby dorosłej. Dolny odcinek trzonu mostka dziecka. *Kości kończyn górnych*: Końce dalsze kości ramiennych oraz końce bliższe kości promieniowych, silnie zdeformowane przez wyrośla kostne. Kość półksiężycowata oraz małe fragmenty kości długich ręki. *Kości kończyn dolnych*: Kilka części nasad i trzonów kości udowych, jedna rzepka i małe fragmenty kości długich stopy.

Kości mają jednolite żółtawobrazowe zabarwienie. Charakteryzuje je delikatna budowa i słabo wykształcone przyczepy mięśni. Należały prawdopodobnie do mniej więcej 35—40-letniej kobiety. Dziecko nie przekraczało 4 lat. Fragment żuchwy, o cechach wybitnie męskich, prawdopodobnie należy do osobnika pochowanego w popielnicy 1.

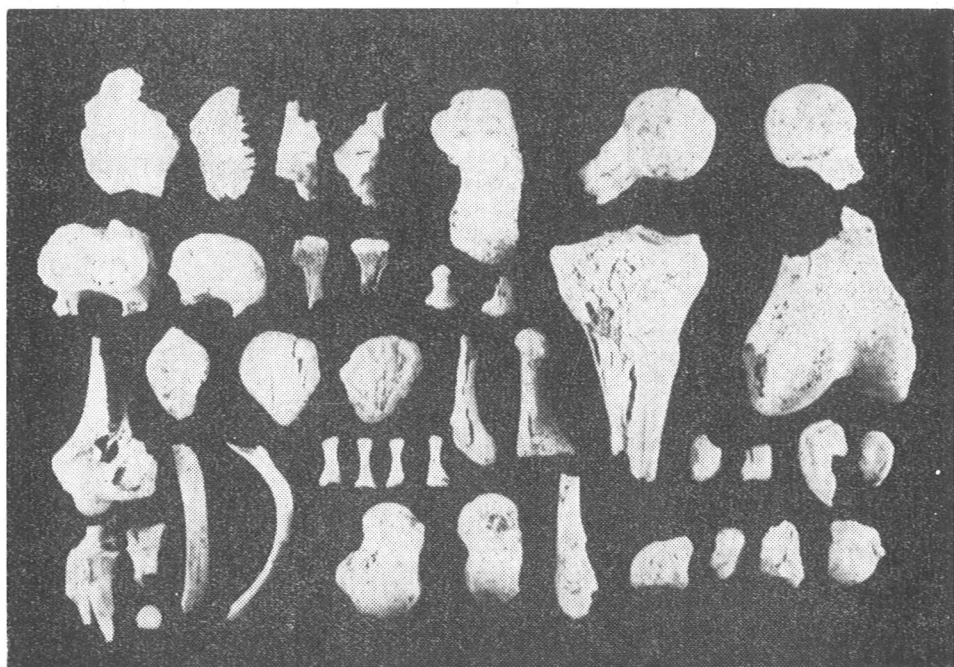
Popielnica 3 i 4. Kości nie zachowały się.

Popielnica 5. Zawierała ona ponad 2000 wyjątkowo małych fragmentów. *Kości czaszki*: Nieliczne wycinki kości sklepienia o grubości od 2 do 6 mm. Szwy są częściowo zarośnięte. Łuk brwiowy słabo zaznaczony. Tępy brzeg nadoczołowy. Część skalista lewej kości skroniowej i fragment kości klinowej. Z kości twarzy wyróżnić można cztery fragmenty żuchwy: trzon z zachowanymi płytkami i obszernymi zębodołami od I_1 do M_1 oraz dwa wyrostki kłykciowe o szerokości 18 mm. Prawa kość jarzmowa i dwadzieścia pięć zębów, w tym sześć trzonowych o krótkich i szerokich korzeniach. *Kości tułowia*: Sześć części kręgów szyjnych i drobnej budowy wycinki żeber. *Kości kończyn górnych*: Wydrążenie stawowe łopatki. Fragmenty trzonów i nasad dalszych kości ramiennych oraz łokciowej, nasady bliższe obu kości łokciowych i jednej promieniowej, dwie półksiężycowate, jedna łódkowata, jedna trójgraniasta oraz odcinki kości długich rąk. *Kości kończyn dolnych*: Małe frag-

menty kości miednicznych, udowych, jednej piszczelowej oraz jednej strzałowej. Wycinki kości piętowej, łódkowej, cztery — klinowate oraz kości długie stóp.

Kości mają żółtawobrazowe zabarwienie. W popielnicy 5 występują również nieliczne fragmenty szkieletu dziecka, jak wycinek łuski kości skroniowej oraz kilka części trzonów kości długich. Kości osobnika dorosłego charakteryzują się dosyć silną budową. Kości stóp i rąk są jednak drobne. Wydaje się, że pochowano tu około 30-letnią kobietę oraz jednoroczne dziecko. Poza tym występują tu również kości o budowie masywnej, męskiej — prawdopodobnie pochodzące z innej popielnicy.

Popielnica 6. Zachowała się ona w całości. Według relacji archeologów kości były ułożone prawidłowo w porządku anatomicznym. Niewątpliwie są to jedne z najlepiej zachowanych szczątków szkieletu tego cmentarzyska. Jest ich ponad 2000, barwy prawie białej. Fragmenty są dość duże (patrz ryc. 14). Kości czaszki: Dwadzieścia pięć części kości sklepienia o grubości od 2 do 6 mm. Szwy są otwarte. Guzowatość potyliczna zewnętrzna miernie zaznaczona. Cztery wycinki kości klinowej, dwie części skaliste z dużymi otworami słuchowymi wewnętrznymi. Dwa fragmenty łuski kości skroniowych z głębokimi i obszernymi dołami

Ryc. 14. Fragmenty kości z popielnicy 6 grobu 21

Fig. 14. Bone fragments from cinerary urn 6 of grave 21.

zuchwowymi. Część kości jarzmowej, prawy i lewy wyrostek zębodołowy obu szczęk. Zębodoły są otwarte, nieduże. Siedem fragmentów zuchwy (w tym dwie duże) i masywne wyrostki kłykciowe. Guzowatość na kątach zuchwy jest miernie zaznaczona. Kolec bródkowy jest mały. Sześć niedużych, uszkodzonych zębów. *Kości tułowia*: Najlepiej zachowały się trzony kręgów lędźwiowych. Pozostałe występują w postaci małych odcinków. Część I kręgu kości krzyżowej. Liczne wycinki wąskich żeber. Trzy segmenty trzonu mostka. *Kości kończyn górnych*: fragmenty łopatk. Jeden koniec bliższy i dwa dalsze kości ramieniowych oraz dwa bliższe kości łokciowych i jeden promieniowej. Dwie kości grochowate, jedna półksiężycowata oraz odcinki kości długich rąk. *Kości kończyn dolnych*: Sześć fragmentów kości miednicznych oraz kilka wycinków trzonów i nasad kości udowych i piszczelowych. Koniec dalszy strzałki. Obie rzepki. Dwie kości skokowe, prawa piętowa, dwie łódkowate i sześciennie, cztery klinowate oraz kości długie stóp.

Trzony kości są smukłe, rzeźba miernie zaznaczona. Przypuszczalnie pochowano tu młodego 22—23-letniego mężczyznę (ryc. 14).

Popielnica 7. Częściowo uszkodzona. Zawierała ona około 2000, przeważnie drobno połamanych, fragmentów kostnych osobnika dorosłego. *Kości czaszki*: Około dwadzieścia kości sklepienia o grubości od 2 do 4 mm. Szwy są częściowo zarośnięte, rzeźba delikatna. Dwa wycinki kości klinowej. Część skalista kości skroniowej. Pięć fragmentów zuchwy, w tym mały wyrostek kłykciowy. Trzy uszkodzone zęby. *Kości tułowia*: Trzy dobrze zachowane kręgi szyjne. Ząb kręgu II oraz małe fragmenty kręgów z pozostałych odcinków kręgosłupa. Kilka wycinków wąskich żeber. *Kości kończyn górnych*: Dwa fragmenty obojczyka. Mały wycinek nasady dalszej kości ramiennej oraz kości długich rąk. *Kości kończyn dolnych*: Czternaście wycinków kości miednicznych, dwa fragmenty nasad kości udowych, jeden łódkowej i kilka części długich stóp.

Większość kości ma barwę żółtawobrazową, niektóre kręgi oraz obojczyk — popielatoczną. Kości charakteryzuje delikatna budowa. Prawdopodobnie należały do mniej więcej 35-letniej kobiety. Wydaje się, że w grobie 21 pochowano 9 osób: dwóch mężczyzn w wieku 22—23 i 40 lat, trzy kobiety (wszystkie około 30 lat) i dwoje dzieci (jednoroczne i czteroletnie) oraz co najmniej dwóch bliżej nieokreślonych osobników z popielnicy 3 i 4.

Grób 22

Grób ten był zniszczony, naczynia rozbite, kości przemieszane. Zebrano je do 2 kartonów oznaczonych: Grób 22 „popielnica twarzowa” i grób 22 „kości z pozostałych popielnic”.

„Popielnica twarzowa”. Zawierała ona około 1000 drobnych (jednocentymetrowych i mniejszych) fragmentów szkieletu osoby dorosłej. Lepiej zachowało się dziesięć fragmentów sklepienia czaszki grubości do 4 mm, z zaznaczonym procesem zarastania szwów. Część skalista lewej kości skroniowej i mleczny ząb trzonowy. Z innych kości wyróżnić należy małe kawałki wąskich żeber, wycinki trzonów kości długich, dwie rzepki, fragment kości piętowej oraz kości długie rąk i stóp.

Kości charakteryzuje delikatna budowa i jednolita żółtawobrazowa barwa. Należały one mniej więcej do 30-letniej kobiety. Natomiast ząb — do dziecka.

„Kości z pozostałych popielnic”. Najprawdopodobniej są tu również kości z popielnicy twarzowej. Wszystkie, a jest ich około 3000, są drobno połamane. *Kości czaszki*: Kilka wycinków kości sklepienia o grubości od 2 do 5 mm. Szwy są w znacznym stopniu zarośnięte. Łuk brwiowy gładki. Silnie wykształcona guzowatość potyliczna zewnętrzna. Mały wyrostek sutkowaty. Dwa fragmenty szczęki, w tym jedna dziecka. Trzy korzenie siekaczy. *Kości tułowia*: Cztery części trzonów kręgów piersiowych i niewielkie wycinki żeber. *Kości kończyn górnych*: Nasada dalsza kości ramiennej i kości długie ręki. *Kości kończyn dolnych*: Drobne fragmenty nasad i trzonów kości udowych i piszczelowych, rzepka. Wycinki kości skokowej, piętowej, łódkowej i cztery kości klinowate. Te ostatnie, dobrze zachowane, należały niewątpliwie do dwóch różnych osobników. Wyróżniamy więc kości dwojakiego rodzaju: delikatnej i masywnej budowy.

Biorąc powyższe pod uwagę, wydaje się, że w grobie 22 pochowano trzy osoby, dwie dorosłe i dziecko. Stan szwów sugeruje, że osoby dorosłe miały około 30 lat, dziecko — 6—9. Kości są nierównomiernie spalone.

Grób 23 był zniszczony i kości nie zachowały się.

Grób 24

Grób ten był całkowicie zniszczony. Kości zebrano do jednego kartonu. Zachowało się około 20 fragmentów kości sklepienia czaszki o grubości od 2 do 4 mm. Szwy nie zachowały się. Mały wycinek szczęki. Delikatnej budowy wyrostek kłykciowy żuchwy. Trzy odłamki korzeni zębów. Dziesięć wycinków miernie szerokich żeber, dwa paliczki i około sto fragmentów nasad i trzonów kości długich trudnych do zidentyfikowania (w tym parę wycinków kości udowych).

Kości długie są raczej masywnie zbudowane. Wszystkie mają żółtawobrazowe zabarwienie. Odnosi się wrażenie, że wymienione fragmenty kości należały do szkieletu męskiego i częściowo do kobiecego.

Grób 25 Kości nie zachowały się.

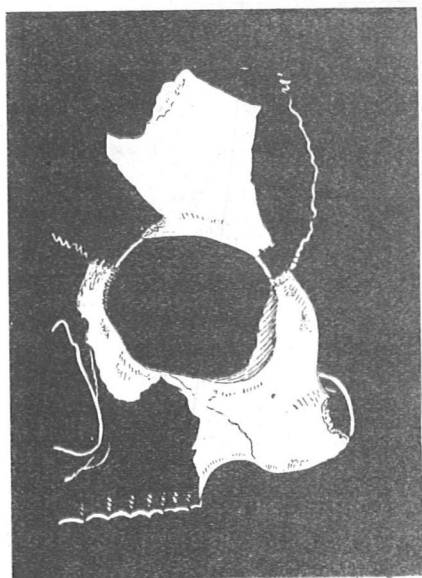
Grób 26

W grobie tym znajdowało się 8 popielnic. Część z nich uległa uszkodzeniu.

Popielnica 1. Zachowała się ona w całości. Według relacji archeologów szczątki kostne były ułożone w niej prawidłowo, w porządku anatomicznym. Kości jest ponad 1500, w tym sporo nieźle zachowanych. *Kości czaszki:* Kilka cienkich wycinków sklepienia z wyraźnie zaznaczonymi ząbieniami szwów. Gładki łuk brwiowy. Ostry brzeg nadoczodołowy. Miernie zaznaczona guzowatość potyliczna zewnętrzna oraz drobne fragmenty pozostałych części kości potylicznej. Części skaliste czterech kości skroniowych (w tym dwie małego dziecka) oraz pięć wycinków łuski tych kości. Wyrostek czołowy i zębodołowy szczęki. Lewa kość jarzmowa. Część trzonu bardzo masywna. Szerokie (23 mm) wyrostki kłykciowe żuchwy w przeciwieństwie do małych i płytkich dołów żuchwowych. Siedem fragmentów zębów. Kości ścian oczodołu pozwalają zrekonstruować jego wejście (ryc. 15). Oczodół jest średnio wysoki (*mesokonch*), kształtem zbliżony do prostokąta. Wymiary: szerokość (mf-ek) — 42 mm, wysokość — 32 mm, wskaźnik oczodołowy — 84,0.

Kości tułowia: Pięćdziesiąt pięć kręgów z wszystkich odcinków kręgosłupa. Dobrze zachowane cztery fragmenty mostka: rękojeść i trzy segmenty trzonu; między dwoma z nich proces kostnienia jest nieukończony. Ponad pięćdziesiąt kawałków wąskich, drobnych żeber. *Kości kończyn górnych:* Fragment obojczyka i siedem wycinków łopatki. Sześć fragmentów kości ramiennych, głów oraz końców dalszych kości promieniowych i kości łokciowej. Kość wielokątna mniejsza oraz wycinki kości długich rąk. *Kości kończyn dolnych:* Dwadzieścia fragmentów kości miedniczych, dziesięć nasad i trzonów kości udowych, piszczelowych i strzałkowych oraz wycinki kości piętowej, łódkowej, obu szczyennych i kości długich stóp.

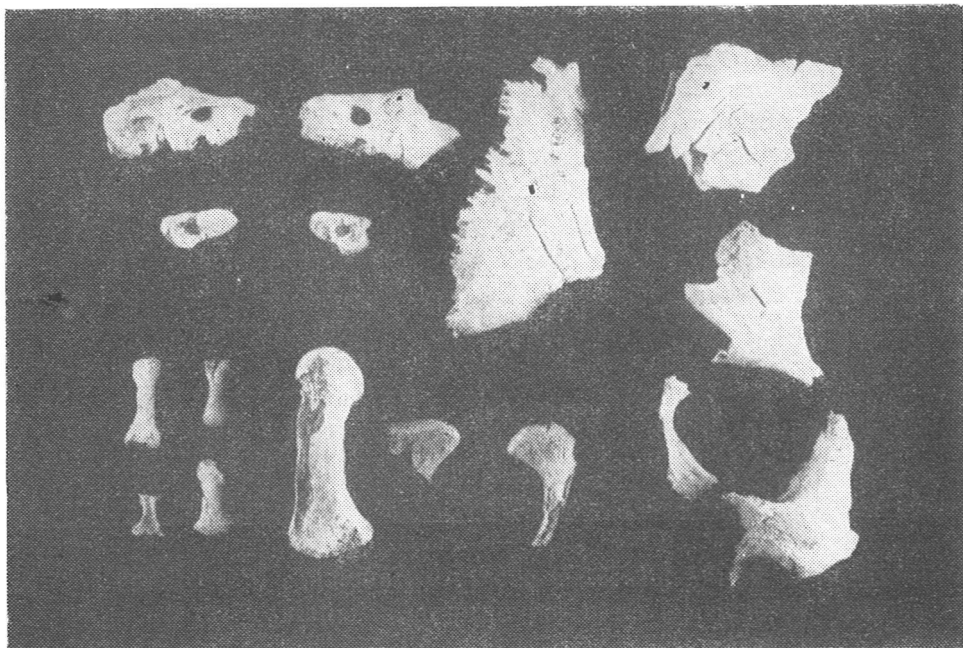
Trzony kości długich są smukłe, delikatnej budowy, kości rąk i stóp

Ryc. 15. Rekonstrukcja wejścia do oczodołu osobnika z popielnicy 1 grobu 26

Fig. 15. Reconstruction of entrance into eye-socket of individual from cinerary urn 1 of grave 26.

drobne. Wyjątek stanowią wyrostki kłykciowe zuchwy. Kości są nierównomiernie spalone. Części boczne i część podstawna kości potylicznej, doły zuchwowe kości skroniowych, kręgi szyjne, mostek, dziesięć fragmentów żeber, obojczyk oraz kości stawu łokciowego i biodrowego są zwęglone, barwy popielatoczarnej, pozostałe ułamki są żółtawobrazowe. Przypuszczalnie pochowano tu młodą 18—22-letnią kobietę oraz niemowlę. Wyrostki kłykciowe-duże i masywne prawdopodobnie pochodzą z innej popielnicy (ryc. 16).

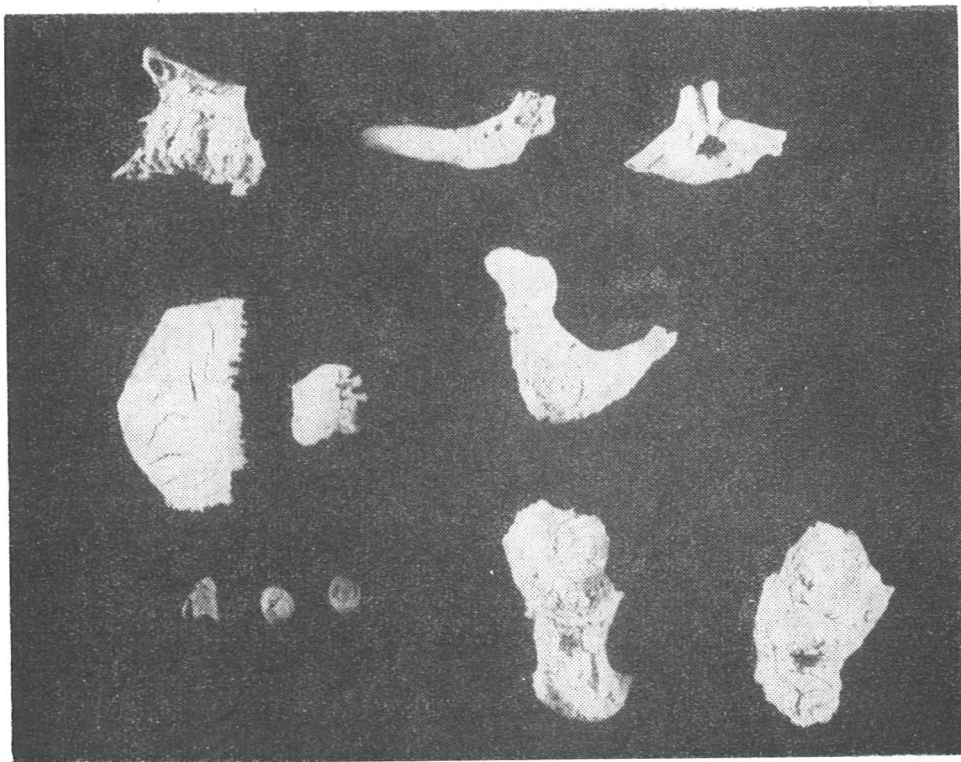

Ryc. 16. Fragmenty kości z popielnicy 1 grobu 26
Fig. 16. Bone fragments from cinerary urn 1 of grave 26.

Popielnica 2. Była ona znacznie uszkodzona i zawierała około 1000 źle zachowanych fragmentów kości dzieci i osoby dorosłej. *Kości czaszki*: Kilka fragmentów kości sklepienia o grubości od 2 do 4 mm. Szwy najcieńszych z nich są otwarte, na grubszych zaznacza się już proces ich zarastania. Trzon kości klinowej z zachowaną chropowatością na tylnej powierzchni, do której przylega chrząstka (*synchondrosis sphenoccipitalis*). Dwie części skaliste kości skroniowych. Dziesięć fragmentów zębów trzonowych (powierzchnia żucia nie jest starta, korzenie krótkie, drobne z wyjątkiem jednego, który jest masywniejszy). *Kości tułowi*: Dwadzieścia pięć fragmentów kręgów, w tym rozdwojony ząb kręgu obrotowego, bez wierzchołka. Małe wycinki żeber o delikatnej budowie.

Kości kończyn górnych: Koniec barkowy obojczyka, końce dalsze kości ramiennych. Kość półksiężycowata i wielokątna mniejsza oraz kawałki kości długich rąk. *Kości kończyn dolnych:* Sześć fragmentów kości miednicznych, w tym trzy kości kulszowych. Nasady, końce bliższe i dalsze kości udowych i piszczelowych. Dwie dobrze zachowane kości skokowe, fragment piętowej, dwóch łódkowatych i jednej klinowatej oraz kości długich stóp (w tym również osobnika dorosłego).

Z opisanych szczątków wyróżnić można kości około 9—12-letniego oraz około 2-letniego dziecka. Nieliczne fragmenty kości osoby dorosłej mogły się tu dostać przypadkowo z innej popielnicy, lub też dołożono je celowo. Kości dzieci mają jednolite żółtawobiaławe zabarwienie, osoby dorosłej — żółtawobrazowe. Niektóre fragmenty przedstawia ryc. 17.

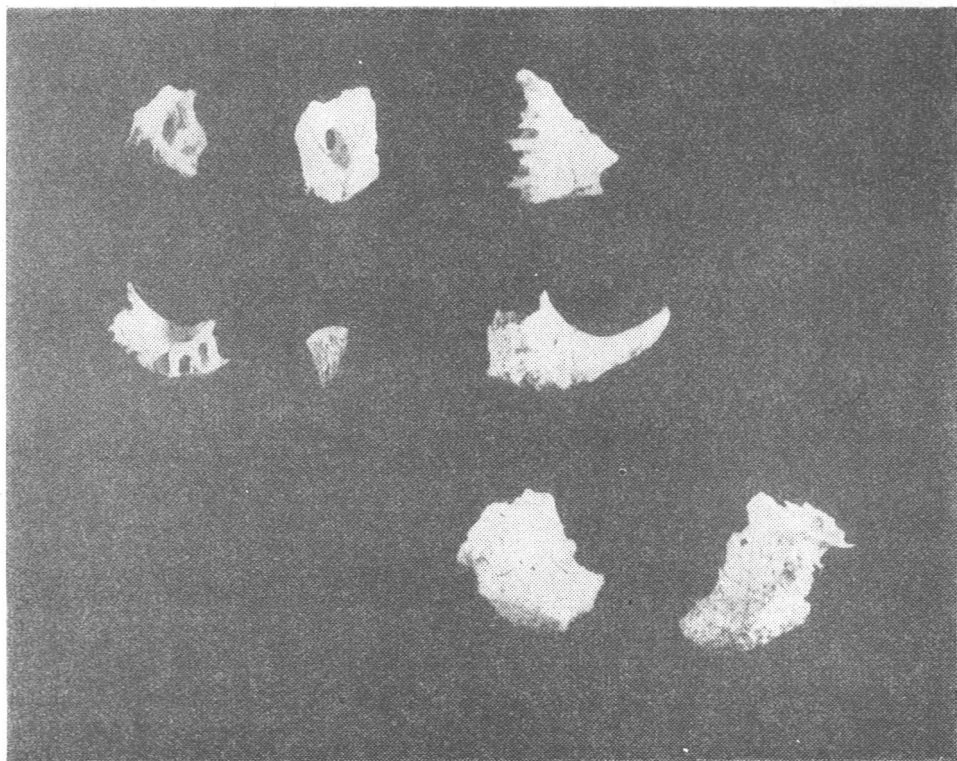

Ryc. 17. Fragmenty kości z popielnicy 2 grobu 26

Fig. 17. Bone fragments from cinerary urn 2 of grave 26.

Popielnica 3. Popielnica ta, również zniszczona, zawierała ponad 1000 przeważnie bardzo małych fragmentów szkieletów dzieci oraz kilka osoby dorosłej. *Kości czaszki:* Wyróżnić można cienkie kości sklepienia

zarówno z wyraźnymi brzegami zazębionymi, jak i o brzegach gładkich oraz kilka ułamków masywniejszych o grubości 4 mm, na których szwy nie zachowały się. Jeden fragment kości klinowatej. Dwie części skaliste kości skroniowych i trzy potylicznej, w tym dwie części boczne, z których jedna jest większa, wycinek trzonu żuchwy z zachowanymi zębodołami siekaczy oraz dwa wyrostki kłykciowe, w tym jeden mniejszy. Ośiem fragmentów zębów: Dwa korzenie siekaczy i dwa trzonowców. Te ostatnie są drobne. *Kości tułowia*: Około dwadzieścia fragmentów kręgów z wszystkich odcinków kręgosłupa, w tym drobny ząb II kręgu szyjnego oraz fragment kręgu krzyżowego. Piętnaście odcinków żeber drobnej budowy i dwa masywniejsze. *Kości kończyn górnych*: Dwa wycinki łopatki i trzy kości ramiennych. *Kości kończyn dolnych*: Dziewięć fragmentów kości miednicznych, w tym trzy kości kulszowych (jedna mniejsza). Część końców dalszych i bliższych dwóch kości udowych. Jedna rzepka, cztery wycinki kości piszczelowych oraz części stępu i kości długich stóp.

Ryc. 18. Fragmenty kości z popielnicy 3 grobu 26
Fig. 18. Bone fragments from cinerary urn 3 of grave 26.

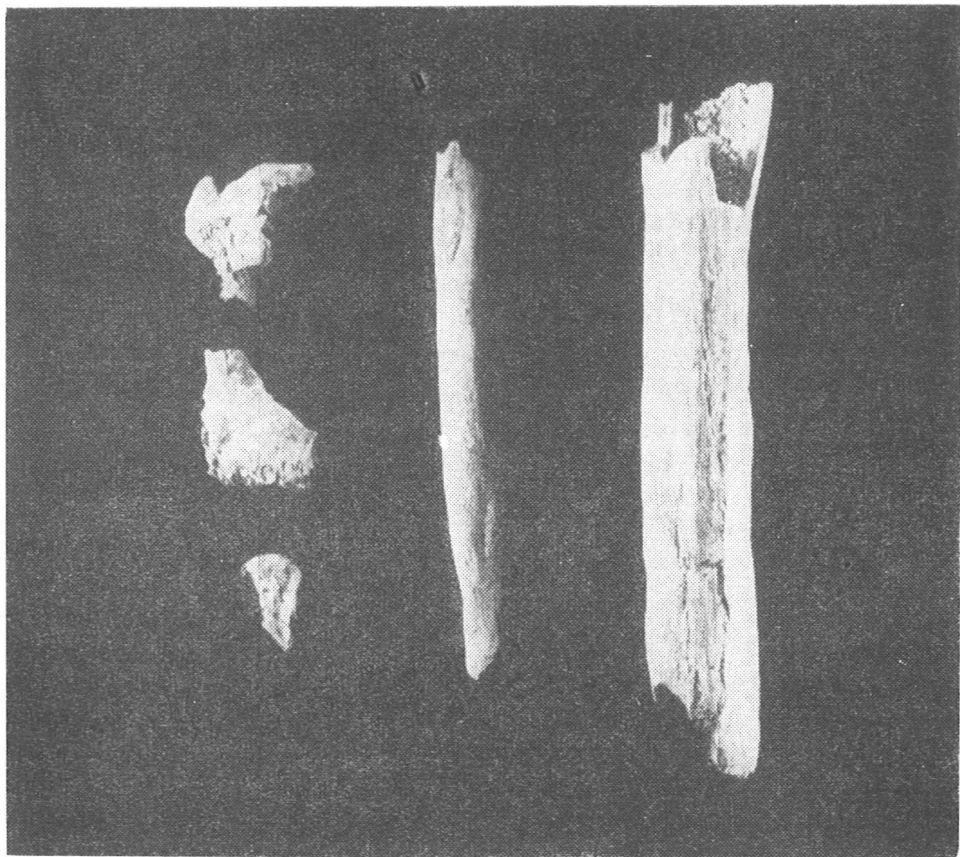
Opisane szczątki niewątpliwie należały do dzieci, z których starsze umarło w wieku lat około 10, młodsze — zapewne w pierwszym roku życia. Fragmenty kości masywniejszej budowy należeć musiały do osobnika z innej popielnicy. Kości dzieci mają żółtawobiaławe zabarwienie, osoby dorosłej — żółtawobrazowe (ryc. 18).

Popielnica 4. Naczynie to zachowało się prawie w całości. Zawierało ono ponad 800 fragmentów kostnych, w tym jedną kość zwierzęcą. *Kości czaszki:* Kilka fragmentów kości sklepienia (grubości do 3 mm) z otwartymi szwami i sześć (grubości 5 mm) — z szwami częściowo zarośniętymi. Gładki łuk brwiowy. Ostry brzeg nadoczodołowy. Dwie części skaliste, drobne, kości skroniowych. Stok i część boczna kości potylicznej, stok jest niezarośnięty z trzonem kości klinowej. Trzy wycinki szczęki (zębodoły są dobrze rozwinięte). Mały wyrostek kłykciowy żuchwy. Dziewięć fragmentów zębów (powierzchnia żucia nie starta). *Kości tułowia:* Dobrze zachowały się trzony trzech kręgów szyjnych i jednego krzyżowego. Około dwadzieścia wycinków żeber drobnej budowy. *Kości kończyn górnych:* Trzy fragmenty kości ramiennej, koniec dalszy kości łokciowej i kość półksiężycowata. *Kości kończyn dolnych:* Cztery wycinki kości miednicznych z okolicy panewki. Dwie nasady i części bliższe oraz część dalsza kości udowych. Odcinki dwóch rzepek, trzech części końca bliższego kości piszczelowych. Kość skokowa, fragment piętowej, dwie klinowate przyśrodkowe i jedna środkowa. Odcinki kości długich rąk i stóp.

Poza trzydziestoma fragmentami masywnie zbudowanych trzonów kości długich, pozostałe są delikatnej budowy i należały prawdopodobnie do młodej, mniej więcej 18-letniej kobiety. W większości kości mają białawożółtawą barwę, nieliczne popielatoczną, natomiast kręgi są żółtobrazowe.

Popielnica 5. Popielnica ta również uszkodzona zawierała około 1500 bardzo drobnych fragmentów szkieletu osobnika dorosłego oraz trzy kości zwierzęce. *Kości czaszki:* Małe kawałki kości sklepienia o grubości 5—6 mm. Szwy są prawie całkowicie zarośnięte. Duże części skaliste obu kości skroniowych. Fragment kości jarzmowych. Część trzonu i jej wyrostek kłykciowy średniej wielkości. Korzeń zęba trzonowego. Zwraca uwagę brak kości kręgosłupa oraz niewielka ilość zazwyczaj lepiej zachowanych końców kości długich. Występują jedynie dwa fragmenty kości ramiennej, jeden promieniowej, dwa rzepek, część dalsza kości udowej, kość sześcienna, łódkowata i skokowa oraz wycinki kości długich z dobrze wykształconymi przyczepami mięśni.

Kości są nierównomiernie spalone. Wydaje się, że pochowano tu około 50-letniego mężczyznę. Parę fragmentów przedstawia ryc. 19.

Ryc. 19. Fragmenty kości z popielnicy 5 grobu 26
Fig. 19. Bone fragments from cinerary urn 5 of grave 26.

Popielnica 6. Zachowała się ona w dosyć dobrym stanie. Zawierała około 600 bardzo drobnych fragmentów szkieletu dziecka. *Kości czaszki:* Kilka cienkich części kości sklepienia z wyraźnie zaznaczonymi zazębieniami szwów. Wycinki kości klinowej i stok kości potylicznej. Dwie części skaliste kości skroniowych. Obie szczęki z wyrzynającymi się zębami stałymi. Dwanaście zębów mlecznych. Z pozostałych kości wyróżnić można wycinki kości długich, w tym sześć długości 7 cm. Dwie kości piętowe i jedna skokowa.

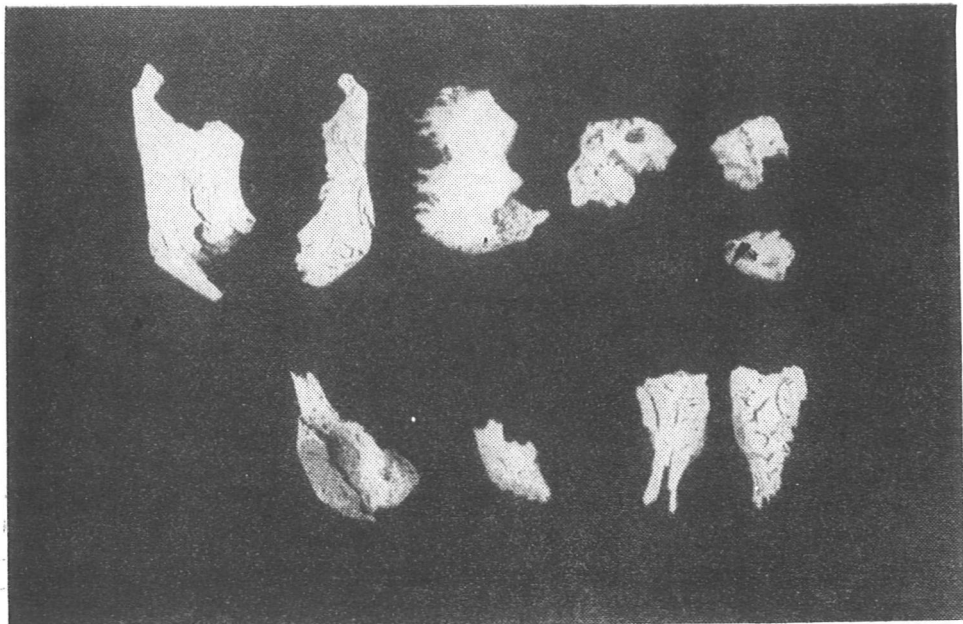
Kości mają zabarwienie żółtawobiałe z wyjątkiem większości kości sklepienia czaszki, które są prawie zwęglone, barwy popielatoczarnej. Dziecko umarło przypuszczalnie w wieku około 8—9 lat.

Popielnica 7. Popielnica ta nieznacznie uszkodzona zawierała ponad 1000, przeważnie bardzo małych, fragmentów kości. *Kości czaszki:*

Kilka wycinków kości sklepienia o grubości od 2 do 5 mm. Widoczne szwy są otwarte. Guzowatość potyliczna zewnętrzna nie zaznaczona. Dwie części kości klinowej. Drobne wycinki łuski i trzy części skaliste kości skroniowych. Fragment szczęki. Dwie gałęzie żuchwy o szerokości 29 mm, z zachowanymi drobnymi wyrostkami kłykciowymi i słabo zaznaczoną guzowatością. Siedem fragmentów zębów. *Kości tułowia*: Dziewięć wycinków kręgów szyjnych, w tym mały ząb kręgu obrotowego. Dwadzieścia odłamków pozostałych kręgów. Około trzydzieści wąskich i drobnych żeber. *Kości kończyn górnych*: Kąt boczny lewej łopatki. Wycinki trzonów i końców dwóch kości ramiennych. Koniec bliższy kości promieniowej (szerokość głowy 18 mm) i łokciowej. Dwie kości półksiężycowate, jedna wielokątna mniejsza i grochowata. *Kości kończyn dolnych*: Piętnaście wycinków kości miednicznych, w tym guz kulszowy osobnika dorosłego i dwie kości łonowe oraz fragment grzebienia kości biodrowej dziecka. Końce bliższe i dalsze dwóch kości udowych. Trzy fragmenty końców kości piszczelowych, dwa końce dalsze i jeden bliższy kości strzałkowych. Dwie uszkodzone kości piętowe, jedna skokowa i klinowata przyśrodkowa. Fragmenty kości stóp i rąk.

Kości mają żółtawobrazowe zabarwienie i najprawdopodobniej należały do około 20—22-letniej kobiety oraz 3—4-letniego dziecka (ryc. 20).

Popielnica 8. Naczynie to zachowało się w całości. Zawierało ono około 1500 przeważnie małych (1×2 cm) i bardzo małych fragmentów prawie wszystkich kości szkieletu osoby dorosłej — i nieliczne — szkieletu małego dziecka. *Kości czaszki*: Trzydzieści wycinków kości sklepienia, zarówno bardzo cienkich o gładkich brzegach, jak też grubszych (2 do 4 mm), na których szwy są częściowo zarośnięte. Trzy fragmenty łuski kości czołowej (w tym jedna dziecka), na których łuk brwiowy jest bardzo słabo wykształcony, a brzeg nadoczodołowy ostry. Dwa wycinki kości klinowej i jednej potylicznej. Cztery części skaliste, w tym dwie dziecka. Kość jarzmowa prawa. Fragmenty obu szczęk z otworami, drobnymi zębodołami. Cztery wycinki żuchwy, w tym dwa małe wyrostki kłykciowe. Sześć korzeni zębów trzonowych i dwa innych. *Kości tułowia*: Wycinki wszystkich kręgów szyjnych, w tym mały, drobny ząb kręgu obrotowego, sześciu kręgów piersiowych i dziesięciu lędźwiowych, oraz 1 krąg krzyżowy. Niewielkie odcinki żeber budowy wysmukłej, w tym pierwsze zebro dziecka. Fragment trzonu mostka dziecka. *Kości kończyn górnych*: Trzy wycinki łopatki. Sześć fragmentów końców kości ramiennych, dwóch końców bliższych kości łokciowych i promieniowych (szerokość zachowanej głowy — 17 mm). Jedna kość półksiężycowata, jedna wielokątna mniejsza i małe odłamki kości długich rąk. *Kości kończyn dolnych*: Siedem wycinków kości miednicznych. Dziesięć części końców oraz kilka części trzonów kości długich uda i podudzia, dwie rzepki, jedna kość

Ryc. 20. Fragmenty kości z popielnicy 7 grobu 26
 Fig. 20. Bone fragments from cinerary urn 7 of grave 26.

Ryc. 21. Fragmenty kości z popielnicy 8 grobu 26
 Fig. 21. Bone fragments from cinerary urn 8 of grave 26.

skokowa, jedna łódkowata i parę kawałków kości długich stóp. Poza wspomnianymi kośćmi dziecka jest jeszcze około dziesięciu fragmentów bardzo drobnych, trudnych do zidentyfikowania trzonów i końców kości dziecka.

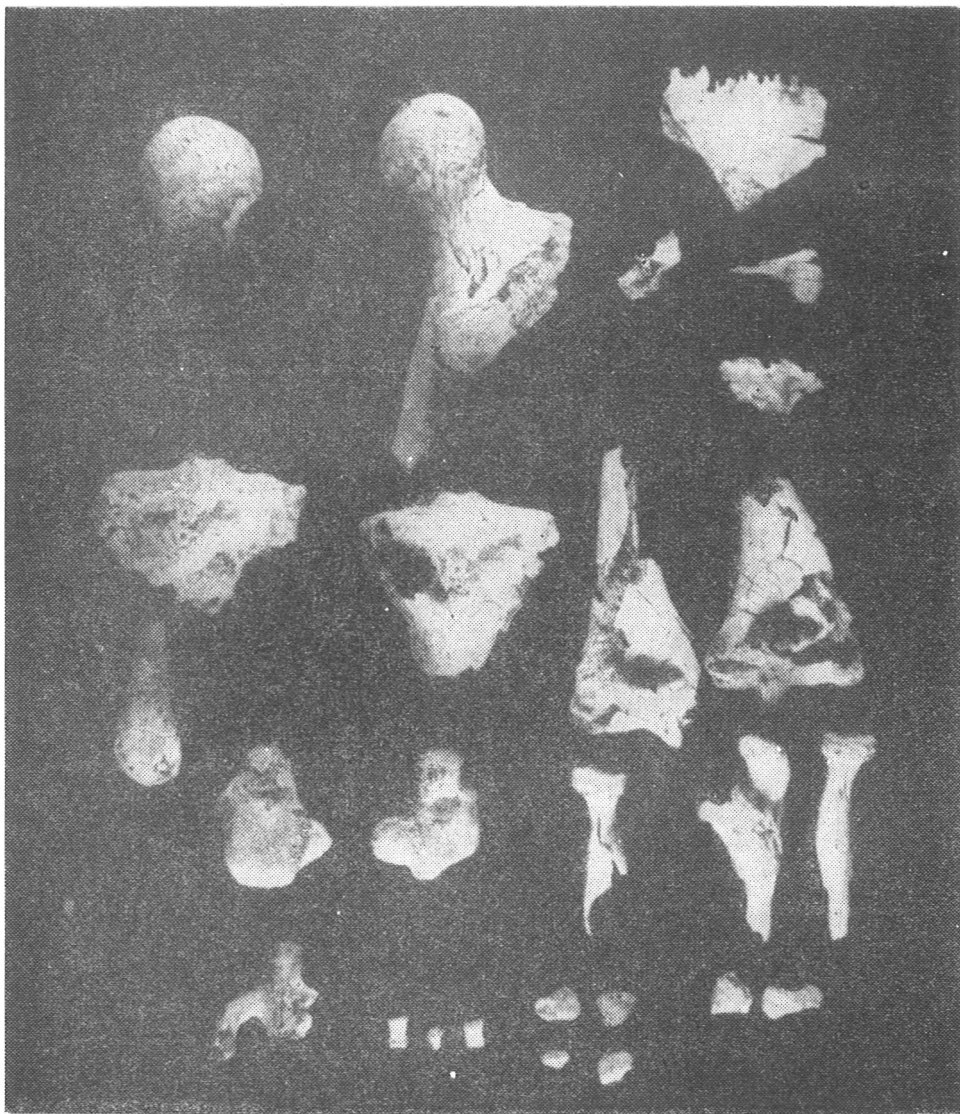
Trzony kości długich są smukłe, delikatnej budowy, kości rąk i stóp są drobne. Kości dziecka mają białozółtawe zabarwienie, osoby dorosłej są w większości żółtawobrazowe, jedynie kręgi piersiowe, część żeber, trzon żuchwy, parę zębów oraz rzepki są popielatoczarne. Najprawdopodobniej, kości należały do 25-letniej kobiety oraz 2—3-letniego dziecka (ryc. 21).

W grobie 26, w ośmiu popielnicach, pochowano 13 osób. Cztery kobiety w wieku od 18 do 25 lat, jednego 50-letniego mężczyznę oraz ośmiorgo dzieci: troje w wieku 8, 10 i 12 lat, i pięciorgo do trzech lat. W pięciu popielnicach (1.2.3.7.8) znajdowały się szczątki kostne dwóch osób (matki i dziecka). W popielnicy 2 i 3 występują tylko nieliczne fragmenty kości osoby dorosłej (matki). W popielnicy 6 są tylko kości dziecka, a w popielnicach 1 i 4 znajdują się nieliczne kości, zapewne z popielnicy 5.

Grób 27

W grobie tym znajdowały się 2 popielnice. Obie były nieznacznie uszkodzone.

Popielnica 1. Zawierała ona około 1000 różnej wielkości fragmentów szkieletu osoby dorosłej oraz kilka dziecka. Długość ich wynosiła przeważnie od 1—2 cm, kilka 10 cm. *Kości czaszki:* Części sklepienia o grubości od 1 do 4 mm. Widoczne szwy są otwarte. Słabo zaznaczona guzowatość potyliczna zewnętrzna, dwie części boczne kości potylicznej i trzy klinowej z zachowaną chropowatością na tylnej powierzchni. Dwie części skaliste kości skroniowych. Trzy fragmenty szczęki z otwartymi zębodołami. Dwa wycinki trzonu, kąta i siedemnastomilimetrowej szerokości wyrostek kłykciowy żuchwy. Czternaście korzeni zębów, w tym sześć trzonowych. *Kości tułowi:* Dziewięć wycinków kręgów szyjnych, w tym — kręgu obrotowego z małym zębem. Sześć ułamków kręgów piersiowych i pięć lędźwiowych oraz fragment kości krzyżowej. Części miernie szerokich żeber 2—4 cm długości. *Kości kończyn górnych:* Cztery fragmenty łopatki i jeden obojczyka. Dwa dobrze zachowane końce dalsze obu kości ramiennych i jeden mały wycinek (dodatkowy) tegoż końca. Dwa końce bliższe obu kości promieniowych (wymiar poprzeczny głowy kości promieniowej prawej — 18 mm, wymiar strzałkowy — 18 mm, wymiary lewej: poprzeczny — 17 mm, strzałkowy — 18) i jeden łokciowej. Kość łódkowata, dwie półksiężycowate, jedna trójkątna, jedna wielokątna mniejsza oraz fragmenty kości długich rąk. *Kości*

Ryc. 22. Fragmenty kości z popielnicy 1 grobu 27
 Fig. 22. Bone fragments from cinerary urn 1 of grave 27.

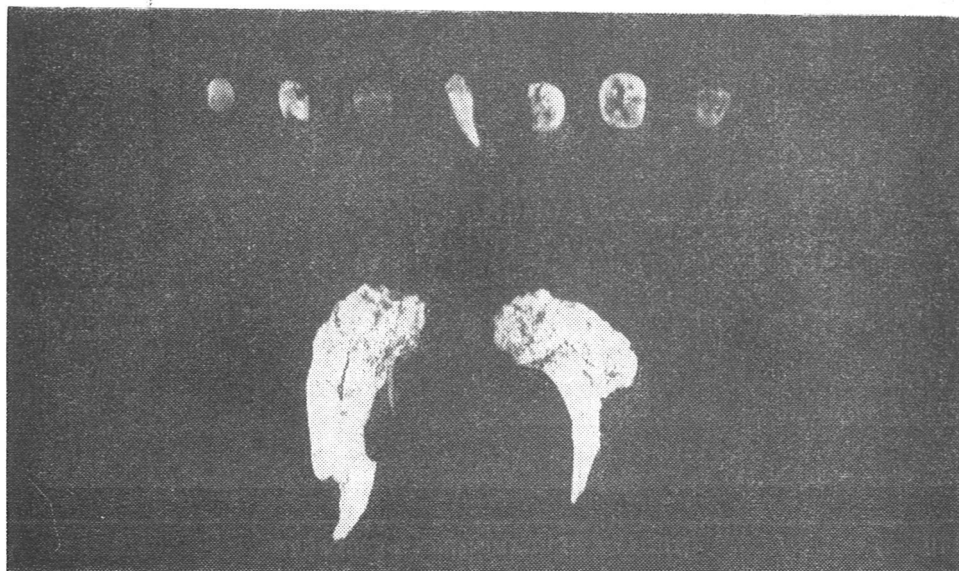
kończyn dolnych: Piętnaście wycinków kości miednicznych, części nasad i trzonów kości udowych, dwie rzepki. Nasady bliższe kości piszczelowych i jedna dalsza — strzałkowej prawej. Kości piętowe, skokowe, jedna łódkowata, dwie klinowate środkowe i jedna boczna oraz kawałki kości długich stóp. Poza nielicznymi fragmentami kości sklepienia czaszki są inne, trudne do zidentyfikowania, kości dziecka.

Kości charakteryzują się delikatną budową, wyjątek stanowi wyrostek kłykciowy żuchwy. Ułamki te najprawdopodobniej należały do szkieletu młodej, 18—20-letniej kobiety oraz nieliczne do szkieletu dziecka 2—3-letniego. Poza fragmentem masywnie zbudowanej żuchwy występuje dodatkowy wycinek końca dalszego kości ramiennej; czy są to jedyne fragmenty innego szkieletu (osoby dorosłej) — trudno stwierdzić. Kości są nierównomiernie spalone barwy od prawie białej do czarnej (ryc. 22).

Popielnica 2. Zawierała ona około 500 bardzo małych fragmentów szkieletu dziecka, trzy (1×2 mm i 2×3 cm) wycinki kości sklepienia czaszki (szwy są całkowicie zarośnięte) i dosyć duże części skaliste obu kości skroniowych oraz ząb trzonowy, przedtrzonowy, kieł i siekacz osobnika dorosłego. Ze szkieletu dziecka lepiej zachowały się kości sklepienia czaszki, końce bliższe kości udowych i piszczelowych, wycinek kości piętowej, skokowej.

Większość kości szkieletu dziecka ma barwę czarną. Dziecko zmarło w wieku około 2—3 lat. Fragmenty osoby dorosłej są raczej masywne i wydaje się, że należały mniej więcej do 30-letniego mężczyzny. Fragmenty szkieletu dziecka przedstawia ryc. 23.

Przypuszczalnie więc w grobie 27 pochowano trzy osoby: młodą 18—20-letnią kobietę, około 30-letniego mężczyznę oraz 2—3-letnie dziecko.

Ryc. 23. Fragmenty kości z popielnicy 2 grobu 27

Fig. 23. Bone fragments from cinerary urn 2 of grave 27.

Grób 28 nie istniał i tylko omyłkowo został uznany za grób.

Grób 29.

W grobie tym znajdowała się całkowicie zniszczona popielnica oraz około 1000 bardzo drobnych fragmentów kości osoby dorosłej i dziecka oraz dwa kręgi ryby. *Kości czaszki*: Kilka wycinków kości sklepienia od 1 do 3 i 4 mm. Na grubszych ułamkach jest zaznaczony proces zarostania szwów. Dwie małe części skaliste kości skroniowych. Fragmenty szczęk o średniej wielkości zębodołach, wycinek trzonu żuchwy (zębodoły jak w szczęce). *Kości tułowia*: Czternaście odcinków kręgów z wszystkich części kręgosłupa, w tym średniej wielkości ząb kręgu obrotowego i wycinek kręgu szczytowego o masywnej budowie. Ułamki wąskich, drobnych żeber długości 3—4 cm. *Kości kończyn górnych*: Wycinek obojczyka i głowy kości promieniowej. *Kości kończyn dolnych*: Drobny fragment rzepki, kości skokowej, dwóch klinowatych oraz śródstopia. Trzony kości długich występują w postaci bardzo małych odłamków. Z kości szkieletu dziecka lepiej zachowały się cztery fragmenty kości sklepienia czaszki, małe wycinki kości skroniowej i klinowej oraz końce bliższe kości udowych.

Kości mają jednolite żółtawobrazowe zabarwienie. Najprawdopodobniej należały do około 25—30-letniej kobiety oraz jedno- lub dwuletniego dziecka.

WNIOSKI

Przedmiotem badania były szczątki szkieletów z grobów cmentarzyska ciałopalnego kultury pomorskiej z okresu lateńskiego (400—100 lat p.n.e.) w Starych Polaszkach, pow. Kościerzyna.

Na 29 rozkopanych grobów jedynie 27 zawierało szczątki kostne; natomiast 2 pozostałe tylko imitowały groby. Z tych rzeczywistych dwudziestu siedmiu grobów w dwudziestu dwóch zachował się materiał kostny w stanie nadającym się do badania. W pozostałych pięciu uległ zupełnemu zniszczeniu. Również kości z popielnicy H grobu 14 oraz popielnicy 3 i 4 grobu 21 nie zachowały się. Poszczególne groby zawierały różną liczbę popielnic, wahającą się od 1 do 8. Dwadzieścia popielnic zachowało się w dobrym stanie, 29 było znacznie uszkodzonych, a w 6 ze zbadanych grobów nie można było ustalić ilości popielnic, ponieważ zachowały się jedynie większe lub mniejsze ilości skorup zmieszanych z kośćmi.

Z badanego materiału wyróżniono szczątki szkieletów 42 osobników dorosłych i 25 dzieci. Wśród dorosłych stwierdzono 10 mężczyzn (w jed-

nym przypadku nie można było określić wieku), 25 kobiet (w dwóch przypadkach nie można było określić wieku) i 7 osobników, których zarówno płci jak i wieku nie udało się ustalić. Przeciętna długość życia mężczyzn wynosi 36,0 lat, kobiet 26,1 lat, dzieci 4,1 lat. Największa śmiertelność dzieci przypadała na okres od 0—6 lat (Inf. I). W okresie tym na 25 dzieci zmarło aż 18, w tym do lat dwóch — 9. Przeciętna długość życia całej ludności wynosi 18,1 lat. Prawdopodobnie granica ta byłaby wyższa, gdyby udało się określić wiek dziesięciu wyżej wspomnianych osobników dorosłych.

Charakter szczątków kostnych przemawia za tym, że większość osobników miała smukłą, ale silną budowę. Przyczepy mięśni dobrze rozwinięte zaobserwowałem głównie na fragmentach szkieletów osobników płci męskiej. Na podstawie przypuszczalnej budowy ciała trudno jest oczywiście określić sposób życia ówczesnych Pomorzan. Wydaje się, że był on raczej osiadły, za czym przemawia stosunkowo duże cmentarzysko liczące 27 grobów. Nie obce musiały im być również podboje czym można wytłumaczyć niewielką ilość szkieletów mężczyzn (zaledwie 10); inni prawdopodobnie ginęli na wyprawach wojennych. Chochol występowanie nielicznych szkieletów męskich tłumaczy możliwością chowania mężczyzn w innym miejscu cmentarza. W naszym przypadku tłumaczenie takie raczej nie może być przyjęte, cmentarzysko bowiem było całkowicie zbadane, a poza tym znalazłam również groby rodzinne. Być może niektórych mężczyzn chowano razem z kobietami i dziećmi, niektórych poza cmentarzem.

Określenie typu antropologicznego jest problematyczne wobec niemożności uwzględnienia większej liczby cech. Ogólna budowa oraz kształt wejścia do oczodołu i jego wskaźniki sugerują występowanie tu głównie typu nordycznego i śródziemnomorskiego oraz armenoidalnego.

Technika palenia zwłok stała raczej na niskim poziomie. Świadczą o tym nierównomiernie spalone kości. Stopień spalenia kości zależy od wielu czynników, np. od charakteru zwłok. Zwłoki osób otyłych spalają się szybciej i dokładniej niż zwłoki osób wyniszczonych. Dużą rolę odgrywa tu również jakość i ilość zużytego drzewa oraz ułożenia zwłok na stosie. Na przykład Wells uważa, że niedokładnie spalone kości kręgosłupa i łopatek świadczą o tym, że stos był ułożony nad zwłokami. Interpretacji takich i podobnych jest coraz więcej i każda z nich wnosi coś nowego. Są to jednak przypuszczenia, które mogą potwierdzić odpowiednie doświadczenia, dzisiaj raczej niewykonalne.

Odrębnym zagadnieniem jest ilość szczątków kostnych. Zależy ona od wielu czynników, jak np. od temperatury płomienia, budowy ciała, ułożenia na stosie czy dokładnego zbierania kości. Zdaniem wielu autorów szczątki kostne zbierano niezbyt skrzętnie. Istnieją przypuszczenia, że

w znacznym stopniu zależało to od pozycji społecznej spalonego, a także od zwyczaju, który mógł polegać na tym, że część szczątków zbierano do popielnicy, część rozsypywano wraz z resztkami stosu na pola itp. Nie bez znaczenia jest też środowisko w jakim kości przebywają. Na przykład działanie kwasów zawartych w glebie. Dotyczy to głównie kości w grobach jamowych. W kilku przypadkach kości są drobno połamane, a nawet potłuczone. Wiadomo, że zwyczaj taki panował. Nie udało mi się jednak zaobserwować powiązań lub prawidłowości, które mogłyby wytłumaczyć to zagadnienie.

O sposobie układania szczątków kostnych do popielnicy wiemy tylko to, co podają archeolodzy. W dwóch popielnicach były one ułożone prawidłowo w porządku anatomicznym. Czy układ ten jest typowy mogą wykazać tylko dalsze badania.

O stanie zdrowia ówczesnej ludności można powiedzieć bardzo niewiele. W każdym razie nie obce im były schorzenia kostne. W kilku bowiem przypadkach stwierdziłam wyraźne zniekształcenia w postaci wyrosły kostnych (*exostoses*).

Ilość szkieletów znajdujących się w jednej popielnicy przedstawia się następująco: w 13 popielnicach pochowano szczątki kostne jednej osoby. W 6 przypadkach były to szczątki dzieci. W 10 popielnicach pochowano dwie osoby oraz w 5 spośród nich — niewielką ilość kości osoby trzeciej. W 12 przypadkach, obok kości należących głównie do jednego osobnika, znajdują się fragmenty szkieletu osoby drugiej, a również trzeciej.

W literaturze opisuje się przypadki występowania szczątków kostnych jednej osoby w dwóch, a nawet w większej liczbie popielnic. Również w naszych przypadkach stwierdziłam obecność szczątków kostnych jednej osoby w trzech lub też w dwóch popielnicach, jednak stanowiły one tu tylko dodatek. Na przykład w grobie 5 znajdowały się trzy popielnice (A, B i C). W popielnicy A występowały przede wszystkim szczątki szkieletu kobiety, kilka ułamków szkieletu dziecka z popielnicy C oraz parę fragmentów osobnika z popielnicy B. W popielnicy B większość kości należała do mężczyzny, parę do dziecka z popielnicy C oraz kilka do kobiety z popielnicy A. W popielnicy C były tylko fragmenty szkieletu dziecka. Jak z powyższego wynika szczątki dziecka znajdowały się w trzech popielnicach, głównie w popielnicy C i po kilka fragmentów w popielnicach A i B, zawierających przypuszczalnie szkielety rodziców. Natomiast w popielnicy C szczątki osób dorosłych nie występowały. Wydaje się, że można tu mówić o zwyczaju dokładania kilku fragmentów szkieletu do popielnic osób bliskich, o ile można wykluczyć przypadek.

Szczątki kostne dwóch osób w jednej popielnicy to przeważnie szczątki kobiety i dziecka. Na uwagę zasługuje fakt, co podkreśla również Chochol, że matki przeważnie chowane są wraz ze starszymi dziećmi,

3—6-letnimi. Niemowląt jest niedużo choć raczej należałoby oczekiwać ich przewagi. Nasuwa się pytanie, czy niemowlęta chowano osobno, czy też może spalały się całkowicie? Fakt, że matki chowano ze starszymi dziećmi Chochol tłumaczy, i chyba słusznie, tym, że matki pielęgnując najprawdopodobniej zakaźnie chore dziecko, zarażały się i często umierały wraz z nim. W popielnicy A grobu 11 pochowano szczątki około 30-letniego mężczyzny oraz dołożono kilka fragmentów szkieletu 6-letniego dziecka, którego większość kości włożono do popielnicy B. Może i w tym przypadku mamy do czynienia z zachorowaniem na chorobę zakaźną, w wyniku czego zmarł ojciec i dziecko. A może są to szczątki szkieletu kobiety o męskiej budowie ciała.

Zniszczony materiał nie pozwolił na wykonanie większej ilości pomiarów. Te które udało się wykonać tylko częściowo pomogły w określeniu badanego materiału. Niezbyt ścisłe pomiary oczodołów tylko w pewnym stopniu umożliwiły przypuszczalne zaklasyfikowanie ich do określonych kategorii oraz pozwoliły na bardzo luźne sugestie dotyczące typu antropologicznego.

PIŚMIENNICTWO

1. Chochol J., *Dosavadni vysledky anthropologickeho rozboru lužických žarovych pohřbů z českých zemí*, „Památky Archeologické”, R. 49, z. 2, Praha 1958, s. 559—582.
2. Dzierżykraj-Rogalski T., *Badania szczątków kostnych z grobów ciałopalnych*, „Z Otchłani Wieków”, R. 23, z. 5, 1957, s. 267—268.
3. Dzierżykraj-Rogalski T., *Szczątki kostne z grobów ciałopalnych jako przedmiot badań antropologa*, „Człowiek w Czasie i Przestrzeni”, R. 3, 1960, z. 1, s. 49—51.
4. Hellich J., *Žarové hroby mladšího období římského u Piněva blíže Poděbrad*, „Památky Archeologické”, R. 26, 1914, s. 141—150, 187—209.
5. Kloiber A., *Die Anthropologische Auswertung des Leichenbrandes aus den Gräbern von Wien XI-Mühlsaugergasse*, „Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien”, Bd. LXXII, 1942, s. 298—300.
6. Kočka W., *Zagadnienie etnogenezy ludów Europy*, „Materiały i Prace Antropologiczne”, nr 22, Wrocław 1958, s. 40—58.
7. Kostrzewski J., *Pradzieje Polski*, Poznań 1949, s. 50—163.
8. Kozikowska J., *Badania zawartości popielnic z cmentarzyska ludności kultury łużyckiej z IV—V okresu epoki brązu w Bruszczewie pow. Kościan*, „Fontes Archaeologici Posnanienses”, t. XI, 1960, s. 89—93.
9. Łuka L. J., Gładykowska-Rzeczycka J., *Analiza archeologiczno-antropologiczna grobów kultury pomorskiej odkrytych w Mitoszewie i Niepoczłowicach w pow. Wejherowskim*, „Rocznik Gdański”, t. XVII/XVIII, 1960, s. 271—298.
10. Miskiewicz B., *Analiza antropologiczna (ekspertyza) grobu ciałopalnego z miejscowości Kalinów pow. Strzelce Opolskie*, „Przegląd Antropologiczny”, t. XXIV, 1958, 519—520.

11. Thieme U., *Ergebnis der Leichenbranduntersuchung des Grabes 32 aus Zottwitz, Kreis Ohlau* (P IV), „Altschlesische Blätter“, Jg 17, s. 17—19.
12. Thieme U., *Über Leichenbranduntersuchung*, „Rheinische Vorzeit in Wort u. Bild“, Bd. I, 1938, z. 1, s. 153—154.
13. Thieme U., *Untersuchungsergebnis des Leichenbrandes aus 7 Gräbern von Vornitz Kr. Zeitz*, „Nachrichtenbl. f. d. Vorzeit“ 16, 1940, H. 10—11, s. 253—256.
14. Wells C., *A study of Cremation*, „Antiquity“, vol. XXXIV, 1960, s. 29—37. (rec. A. Malinowski, „Przegląd Antropologiczny“, t. XXVI, 1961, s. 267—271)
15. Wrzosek A., *Antropologiczna metoda badania grobów ciałopalnych*, „Przegląd Antropologiczny“, R. 3, 1928, z. 3—4, s. 119 oraz R. 4, 1929, s. 173—175.
16. Wrzosek A., *Badania szczątków kostnych z cmentarzyska grobów ciałopalnych kultury łużyckiej w Laskach w pow. Kępińskim*, „Sprawozdania z czynności i posiedzeń PAU“, t. LIII, 1954, nr 3, s. 174—176.
17. Wrzosek A., Godycki M., *Grzechotki z grobów cmentarzyska łużyckiego w Laskach w pow. Kępińskim*, „Światowid“, t. XVII, 1938, s. 171, 172, 248.

SUMMARY

A special study was recently undertaken on the whole osteological material provening from 27 graves uncovered in the cremation cemetery of Stare Polaszki, dated to the La Tène period (400—100 years B.C.).

We performed all tests according to the most commonly applied morphological and comparative method, completed by measurements and additional tests tending to reconstruct the entrance into the eye-socket (aditus orbitae).

In the descriptive part we took into consideration the quantity of excavated bone fragments, the actual state of graves, cinerary urns and bone relics, age and sex as well as the supposed constitution of the body, the number of buried individuals in every urn and in every grave, the cremation technique, the pathological changes in bones and the practice used when depositing bones into the cinerary pots.

Our 27 tombs contained remains of 42 adult persons and of 25 children (among adults there were 10 male skeletons, 25 female and 7 of indefinite sex and age.). The average age of the population was 18.1, that of men 36 years, that of women 26 and that of children 4.1. People are supposed to have been slim and it is very likely that they belonged to the Nordic and to the Mediterranean type. We noticed in several cases pathological symptoms of the kind called exostoses. The incineration technique appeared to have been a rather primitive one, performed without much care, as testified by unequally cremated bones put into the cinerary urns. In the particular urns bone fragments varied considerably in number: 13 urns contained remains of a single person. 10 urns exhibited bones of two persons, whereof 5 containing some scarce survivals of a third person — these proving to be burials of mother and child. We may not be wrong in supposing that 3—6 years old children perished together with their mother after some infectious disease. In 12 cases we noticed deposited in cinerary urns not only bones belonging to a single individual, but also remains of a skeleton belonging to a second person or even to a third one.